
ERDEM AHLAKINDAKİ ERDEMLER İLE İSLAM AHLAKINDAKİ GÜZEL DAVRANIŞLAR ARASINDAKİ UYUM

THE HARMONY BETWEEN VIRTUES IN THE VIRTUOUS ETHICS AND GOOD BEHAVIOR IN ISLAMIC ETHICS

Muhammed KARAKAYA

Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Yüksek Lisans Öğrencisi

Muhammedkarakaya2@gmail.com

Atf Gösterme: KARAKAYA, Muhammed, (2019), Erdem Ahlakındaki Erdemler İle İslam Ahlakındaki Güzel Davranışlar Arasındaki Uyum, *Ağrı İslâmi İlimler Dergisi (AGİİD)*, 2019 (5), s. 88-120.

Geliş Tarihi:

20 Kasım 2019

Kabul Tarihi:

4 Aralık 2019

© 2019 AGİİD

Tüm Hakları Saklıdır.

Özet: İslam ahlak düşüncesi dendiğinde tek tip bir ahlak teorisi kastedilmez. Bu çerçevedeki belli başlı ahlak teorileri; filozofların nefis teorisine dayalı olarak geliştirdikleri erdem ahlakı, dinî nasrlara bağlı olarak tesis edilmiş olan dinî ahlak, dinî nasrlar yanında tasavvufi yaklaşımlarla beslenen tasavvufi ahlak ve kelamcılar tarafından yükümlülüğün keyfiyetini, iyi ve kötünün kaynağını ortaya koymak için geliştirilen kelimî ahlak öne çıkmaktadır. Fakat biz makale çalışmamızda erdem ahlakı ile dinî ahlakı erdemler ve güzel davranışlar bağlamında uyum açısından karşılaştırmayı tercih ettik. Hem felsefi erdem ahlak teorisi hem de dinî nasrlara dayalı İslam ahlak düşüncesi üzerine yapılmış birçok çalışma bulunmaktadır. Biz bu çalışmada iki ahlak teorisinde erdem ve güzel davranışların ortaya çıkışını ve temellendirilişini ilgili literatüre dayanarak ortaya koyduktan sonra beş erdem ya da güzel huy üzerinden uyum karşılaştırması yaptık. Araştırmamız neticesinde erdem ahlakının kişinin kalıcı mutluluğu dışında bir gaye gütmemediğini, erdemi yerleştirmenin tek yolu olarak eğitimi gördüğünü ve iyi davranışı garantilemeye yönelik bir yaptırıma başvurmadığını; buna karşılık yükümlülük olarak sunulan dinî karakterli İslam ahlakının dünyevi mutluluğa ilaveten uhrevi saadeti amaçladığını, güzel davranışı garantilemek için sorumluluk yüklediğini ve davranışın sonucunu yaptırıma bağladığını tespit ettik. Bununla birlikte incelediğimiz beş güzel huy bağlamında iki ahlak teorisinin uyum gösterdiği sonucuna ulaştık.

Anahtar Kelimeler: *Ahlak, İtidal, Erdem, Güzel Davranış, Uyum*

Abstract: When Islamic moral thought is mentioned, it is not meant a uniform moral theory. The major moral theories in this area are: Virtuous ethics developed by philosophers based on exquisite theory; religious morality created with verses and hadiths of the religion; Sufistic morality nourished by Sufi approaches in addition to religious documents and theological morality established by theologians which explains the form of obligation and the source of good and evil. But in our article, we preferred to compare virtuous morality and religious morality in terms of virtues and good behavior for the sake of harmony. Numerous studies have been conducted both on the moral theory of philosophical virtue and on Islamic moral thought based on religious documents. In this study, we compared virtues and good behavior in terms of harmony in two moral theories. Here we are based on five moral values. We have based the emergence and foundation of virtues and good behavior in the relevant literature. As a result of the research, we reached the following results: The virtue of morality has no purpose other than lasting happiness, education is the only way to establish virtue and does not apply sanctions to guarantee good behavior, whereas, Islamic ethics, which presents good behaviors as a duty, acquires both world happiness and happiness of the Afterlife. It also imposes responsibility to guarantee good behavior and sanctions the outcome of the

behavior. But when we take the five virtues or the good behavior into account, we see that the two moral theories are in harmony.

Keywords: *Ethics, Moderation, Virtue, Good Behavior, Harmony*

Giriş

Erdem ahlakı, Platon ve Aristoteles gibi Antik Yunan filozoflarıyla başlayıp Müslüman filozofların da geliştirdikleri ve bugüne kadar varlığını devam ettiren yaygın bir ahlak teorisi olsa da biz bu makalede teorinin kapsamını Fârâbî, İbn Sînâ, İbn Miskeveyh, Tûsî, Devvânî ve Kınalızâde gibi Müslüman filozofların eserlerinde inceledikleri erdem ahlakı ile sınırlı tutacağız. İslam ahlakının ana kaynakları olan Kur'an ve sünnette erdem ya da fazileti bire bir karşılayan bir terim olmamakla birlikte ahlaki iyiyi çatı kavram olarak kabul ettiğimiz takdirde İslam ahlakındaki ahlaki iyinin genellikle hayr, birr, hasene, amel-i salih gibi terimlerle ifade edildiğini görürüz.

Bu makale çalışmasındaki amacımız, genel olarak tüm hareketlere, özel olarak da ahlaki davranışlara kaynaklık eden şehvet, gazap ve akıl güçlerinin mutedil işletilmesiyle meydana gelen erdemler (faziletler) ile Kur'an ve sünnette insanlara iyi olmaları için öğütlenen güzel davranışların uyuşup uyuşmadıklarını, uyuşuyorsa bunun nitelik, nicelik ve yönünü araştırmak ve mukayeseli olarak incelemektir. Erdem ahlak teorisi insan psikolojisini esas almaktadır. İslam'ın iyi davranışı belirlerken neyi kriter olarak kabul ettiğini tespit etmeye çalışacağız. Allah, insana bir davranışı emir veya tavsiye ederken onun fitri kapasite ve yeteneklerini gözetmekte midir? “Allah hiç kimseye gücünün yetmeyeceği bir şeyi yüklemeyiz.”¹ mealindeki ayet, ahlaki yükümlülükte insan kudret ve kabiliyetinin dikkate alındığına işaret etmektedir. O zaman İslam ahlakının ahlaki bir ödev yüklerken insan fıtrat ve tabiatını gözettiğini söyleyebiliriz. Bu durum bize, erdem ahlakındaki erdemler ile İslam'ın öğütlediği güzel davranışlar arasında bir çeşit uyumun olduğunu iddia etme imkânı vermektedir.

Araştırmada erdem ahlakına göre erdemlerin nasıl doğduğunu ve belli başlı erdemlerin neler olduğunu uçları olan erdemsizliklerle birlikte ilgili literatüre dayalı olarak ortaya koyacağız. Ardından ödev ahlakına daha yakın olan İslam ahlakında güzel davranışların yükümlülük, sorumluluk, özgürlük ve müeyyide çerçevesinde nasıl teklif edildiğini ve bunların insan tarafından gerçekleştirilebilme imkânını tartışacağız. Üçüncü bir alt başlıkta erdemler ile güzel davranışları örtüşen ve ayrışan yönleriyle karşılaştıracız. Karşılaştırmada makale

¹ Bakara, 2/286.

sınırlarını gözeterek karşılaştırılacak erdem ve davranışları adalet, cömertlik, tevazu, yiğitlik ve iffet ile sınırlayacağız.

1. Erdem Ahlak Teorisinde Erdemler

Erdem ahlakı, insanı ana gayesi olan mutluluğa götüren erdemleri, insanı mutsuzluğa sevk eden reziletleri konu edinen ve bunları araştırıp öne çıkaran bir ahlak anlayışına işaret eder. Bu anlamıyla erdem ahlakı, mutluluk ahlakı olarak da karşılık bulur.² İslam düşüncesinde erdem ahlakı alanında birçok eser yazılmış olsa da İbn Miskeveyh'in *Tehzîbü'l-Ahlâk*'ı, Nasîruddin Tûsî'nin *Ahlâk-ı Nâsırî*'si, Celaleddin Devvânî'nin *Ahlâk-ı Celâlî*'si ve Kınalızâde Ali Çelebi'nin *Ahlâk-ı Alâî*'si büyük şöhret bulmuştur.

Erdem, Arapça fazilet teriminin Türkçe karşılığı olup ahlak felsefesinde iki aşırı uca savrulmadan ortada, itidal sınırında davranmayı ifade eder. Fazilet kelimesinin anlamlarından biri üstünlük ve yetkinliktir. İnsanın ikisi hayvani nefse ait shevi ve gazabî kuvve, biri de insani nefse ait akıl kuvvesi olmak üzere üç temel kuvvesi vardır. Buna göre erdem, her kuvvenin ifrat ve tefrite yönelmeden mutedil ve dengeli çalıştırılmasıdır. Her kuvvenin bir varlık sebebi vardır. Şehvî kuvvenin ya da behimî nefsin varlığındaki hikmet, insanî nefsin yetkinliğini elde etmesi için bedeni ayakta tutmak, bir başka deyişle besin talebi ve cinsel münasebet arzusudur. Bu kuvve, hareket ettirmeyle gerçekleştiği için hayvanî nefsin muharrik kuvveleri içinde yer almaktadır. Hayvanî nefsin bir diğer kuvvesi gazabî kuvvedir. Öfkeyi ifade eden gazabî kuvve ya da sebûî (yırtıcı) nefsin varlığındaki hikmet ise saldırılara karşı koymak, tehlikeleri nefisten uzaklaştırmak ve egemenlik kurmaktır. Ayrıca behimî nefsi dizginleme işlevi de görür. Melekî nefis olarak da bilinen aklın varlığındaki hikmet ise düşünme, temyiz ve diğer kuvveleri kontrol etmektir.³ Akıl, gazap kuvvesini, gazap kuvvesi de şehvet kuvvesini ıslah eder ve dengeler.

İnsan davranışlarının ilkesi konumundaki huylar kalıcı olmaları sebebiyle meleke diye adlandırılır. İslam ahlak felsefesinde huy, “nefsin düşünüp taşınmaya gerek duymadan fiillerin ondan kolayca çıkmasını sağlayan meleke” diye tanımlanmaktadır.⁴ Huy, Arapça

² M. Enes Kala, “Kural Koyucu Ahlak Teorileri”, *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*, ed. M. Demirkol (Ankara: Bilay, 2018), 103.

³ İbn Miskeveyh, *Ahlâk Eğitimi Tehzibu'l-Ahlâk*, çev. Abdulkadir Şener vd. (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017), 33; Nasîruddin Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, çev. Anar Gafarov vd. (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016), 89; Celaleddin Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, çev. Ejder Okumuş (Ankara: Fecr Yayınları, 2019), 47; Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî*, sad. Murat Demirkol (Ankara: Fecr Yayınları, 2016), 88.

⁴ Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, 81; Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 39; Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâî*, 85. İbn Miskeveyh de küçük bir farkla buna benzer bir huy tanımı yapmıştır. Bk. *Tehzibu'l-Ahlâk*, 51. İslam felsefesinde ahlak kavramının tanım ve kavram çerçevesi için bk. Mehmet S. Aydın, “Ahlâk”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/10-14.

huluk kelimesinin karşılığıdır ve ahlak kelimesi de huluk kelimesinin çoğuludur. Buna göre ahlak, huylardan oluşmaktadır. Huy, iyi de olabilir, kötü de olabilir. İyi ve güzel huylar fazilet (erdem); kötü ve çirkin huylar rezilet (erdemsizlik) diye adlandırılmaktadır. İyi ya da kötü davranışların kendisine değil, bunların ortaya çıkmasını sağlayan melekeye ahlak denir. İyi bir davranışın ahlak kaynaklı olarak ortaya çıktığının göstergesi, bu davranışın düşünüp-taşınma ve zorlanma olmaksızın içselleştirilmiş bir düşünceye dayanarak meydana gelmesidir.⁵ Bu bakımdan nassa daya İslam ahlakında öğütlenen hasene, amel-i sâlih ve birr terimleriyle karşılanan iyi fiillere güzel huy veya erdem yerine güzel davranış demeyi tercih ediyoruz. Çünkü bu ahlak anlayışında fiiller belli kuvvelerden kaynaklanmış olarak sunulmamaktadır.

Şehvet ya da arzu kuvvesinin mutedil işletilmesiyle oluşan erdem “ıffet”tir. İffetin ifrat tarafında yer alan rezilet oburluk, açgözlülük ve şehvet düşkünlüğünü ifade eden “fücur”dur. Tefrit tarafında yer alan rezilet ise sönmürlük ve isteksizlik anlamında “humud”dur. Gazabî kuvvenin mutedil işletilmesiyle ortaya çıkan huy “şecaat” yani yiğitliktir. İfrat tarafında yer alan rezilet “tehevvür” yani intikam alma ve saldırganlıktır. Tefrit tarafında yer alan rezilet ise “cübn” yani korkaklıktır. Akıl gücünün mutedil işletilmesiyle doğan erdeme “hikmet” denir. Hikmetin ifrat tarafında kurnazlık ve hilekârlık rezileti, tefrit tarafında ise ahmaklık yer almaktadır.⁶

İslam ahlak felsefesine göre, bu üç erdem yani iffet, yiğitlik ve hikmet bir kişide gerçekleştiğinde dolayısıyla adalet erdemi meydana gelir. O zaman adalet, belli bir kuvvenin mutedil çalıştırılmasıyla gerçekleşen erdem değil, şehvet, gazap ve akıl kuvvelerinin itidali sonucu kendiliğinden doğan bir fazilettir. Bu yönüyle adalet en mükemmel erdemdir. Adalet erdemiyle mücehhez olan insan, haksızlık etmez, kötülük yapmaz. Böyle olmakla birlikte İslam ahlak filozofları, adalet erdemi ile sevgi arasında bir karşılaştırma yaparak, adalet erdemini zorunlu kılan sebebin sevginin kaybedilmesi olduğunu söylemişlerdir. Sevgi devam ettiği takdirde adaletle tesis edilecek düzene gerek kalmaz. Her insanın herkesi daima sevmesi zor sağlanacağı için bireysel mutluluğu ve sosyal barışı temin etmek için eğitim yoluyla adalet erdemini kazandırmak gerekmektedir.⁷

⁵ Yunus Cengiz, “Ahlak İlmi ve Diğer İlimlerle İlişkisi”, *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*, ed. M. Demirkol (Ankara: Bilay, 2018), 19-20.

⁶ İbn Miskeveyh, *Tezhibu'l-Ahlâk*, 33-34; Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsrî*, 89-90, 98; Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 48, 74; Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâî*, 87-89, 98.

⁷ İbn Miskeveyh, *Tezhibu'l-Ahlâk*, 158; Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsrî*, 90, 247; Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 48, 183; Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâî*, 89, 384. Sevgi-adalet ilişkisi konusunda geniş bir açıklama ve analiz için bk. Hatice Toksöz, *İslam Düşüncesinde Sevgi Teorileri* (Ankara: Nobel Yayınları, 2016), 124-134.

Nefsin kuvveleri ancak akıl ile denetlenebilir ve dengelenebilir. Kuvvelerin adaletle dengelenmemesi halinde insan, ya şehvet gücünün kuvvenin etkisiyle yiyeceklere, içeceklere ve karşı cinse ya da öfke gücünün etkisiyle zorbalık, üstünlük kurma ve intikam almaya yönelir. Birçok hayvan, şehvet ya da gazap kuvvesinin gereği olan fiillerde insandan çok ileridedir. İnsan bu iki kuvvenin gerektirdiği şekilde davranma konusunda gazap veya şehvette ileri giden hayvanların seviyesine çıkamadığı gibi bu çırpınışıyla hayvanlardan da aşağı seviyeye düşer. İnsan, bu kuvveler arasındaki çatışma ortamında kötülükleri irtikap edecek ve zarar görecektir. Bundan dolayı kuvveleri mutedil hale getirmek için denetlemek gerekir.⁸

1.1. Hikmet ve Altında Sıralanan Erdemler

Düşünen nefsin mutedil hareketinden meydana gelen hikmet erdemi, varlıklar hakkındaki doğru bilgileri ifade eder. Tûsî, Devvânî ve Kınalızâde, hikmet erdemi kapsamında yer alan erdemleri yedi madde halinde sıralamışlardır: Zekâ, çabuk anlama (sür'at-i fehm), zihin açıklığı (safâ-i zihin), kolay öğrenme (suhûlet-i taallüm), güzel düşünme (hüsn-ü taakkul), hafızada tutma (tahaffuz) ve hatırlama (tezekkür).

Zekâ, öncüllerden kolayca sonuç çıkarmayı ve delillerden amaçlara ulaşmayı sağlayan bir melekedir. Bu meleke, sonuç verici öncüllerden sürekli netice çıkarmakla meşgul olarak kazanılır. Çabuk anlama, lazımlardan melzumlara, önermeden ters döndürme ve düz döndürmeye durmaksızın hızla geçişi sağlayan bir melekedir. Zekâ ile çabuk anlama arasında şöyle bir fark vardır: Zekâ düşünmede geçerli olup, düşünmenin bilinen konuları sıralayıp bir bilinmeze taşınmasıdır. Çabuk anlama ise düşünmede olmadığı için lazımdan melzuma ve önermeden ters döndürme ve düz döndürmeye geçiş başkasında meydana gelir. Zihin açıklığı, nefsin istenen sonucu ve amacı sarsılmadan ve karışmadan çıkarmasını sağlayan melekedir. Kolay öğrenme, nefiste, dağınık düşünceler tarafından engellenmeden tamamen amaca yönelip onu elde etmesi için bir keskinlik ve hızlılığın meydana gelmesini sağlayan melekedir. Güzel düşünme, nefsin bir konuyu araştırma, inceleme sırasında alakalı olanı ihmal etmeyecek ve kapsam dışı olanı dikkate almayacak şekilde gerekli ölçüyü gözetmesidir. Yani ne zorunlu olan şeyi terk ve ihmal eder, ne de gereksiz ve etkisiz şeyi alıp kullanır. Ezberleme, aklın tefekkür ve vehmin tahayyül yoluyla kavradığı suretleri koruyup saklamayı

⁸ Murat Demirkol, *Erdem Ahlakı* (Ankara: Fecr Yayınları, 2018), 60.

sağlayan melekedir. Hatırlama ise nefsin ezberlediği şeyleri istediği zaman hatırlayıp ifade etmesini sağlayan melekedir.⁹

1.2. Yiğitlik ve Altında Sıralanan Erdemler

Tûsî ve etkisinde eser veren ahlakçılar, yiğitlik/şecaat kapsamında on bir erdem sıralamışlardır: Yüce ruhluluk (kibr-i nefis), cesaret (necdet), yüksek gayelilik (ulüvv-i himmet), sebat, yumuşak huyluluk (hilim), soğukkanlılık (sükûn), şehamet, tahammül, tevazu, hamiyet ve yumuşak kalplilik (rikkat).

Yüce ruhluluk, kişinin üstünlük ve alçaklığa önem vermemesi, fakirlik, zenginlik, rahatlık ve sıkıntıya iltifat etmemesi, övgü ve yergiyi, ret ve kabulü bir tutması, uygun ve uygunsuz her işe tahammül edebilmesi, tehlikeli durumların baş göstermesi hâlinde himmetini sarsacak davranışların sergilememesidir. Cesaret, nefsin korkunç durumlarda ve büyük hadiseler meydana geldiğinde sabır, sebat ve tahammül edebilmesi, kaygı ve korkunun etkisiyle uygunsuz işler yapmamasıdır. Yüksek gayelilik, nefsin hakiki güzelliği ve zati yetkinliği istemede himmet ve hedefini yüksek tutması, bu dünyanın ululuk, makam, mutluluk ve mutsuzluğunu dikkate almaması, yükselişe rıza göstermemesi, zillete kızmaması ve hatta ölüm acısını tatmaktan nefret etmemesidir. Sebat, nefsin elem ve zorluklar karşısında dirençli olması, acıya maruz kaldığında perişan düşmemesi ve zorluklara katlanmasıdır. Yumuşak huyluluk, nefsin öfke fırtınalarının etkisiyle sarsılmadan huzurlu, kararlı, dayanıklı ve ihtiyaçsız davranmasıdır. Kötü durumlar halim kimseyi kolayca tahrik edemez. Soğukkanlılık, aile efradının korunması veya dinin savunulması için gerekli mücadele veya savaşta nefsin hafiflik ve ciddiyetsizlik göstermemektir. Böylece nefis, aşağılık düşmana alay konusu olmaz. Şehamet, nefsin güzel anılmayı hak edecek ve bol mükâfata ulaşmayı sağlayacak şekilde üstün işleri yapma ve yüksek mertebeleri kazanmaya hırslı olmasıdır. Bu, asillere layık bir gözü pekliktir. Tahammül, birçok fazileti ve övülen özelliği kazanmada bedeninin güç ve organlarını en üst düzeyde kullanarak yıpratmasıdır. Tevazu, kişinin makam ve mevkide kendisinden aşağıda olanlara tepeden bakmaması ve kendisinin onlardan üstün olduğunu iddia etmemesidir. Zira kendisinde bulunan makam ve üstünlük yalnızca Hakk'ın vergisidir. Bu düşünceyle gösterilen tevazu övülür. Bundan dolayı bu, büyüklerin ve ileri gelenlerin tevazuundan daha güzeldir. Ama bir yararı elde etmek ve zararı uzaklaştırmak için alçalmaya tevazu değil, zillet denir. Dilenciler ve tamahkârların alçalması böyledir. Hamiyet, dini himaye etmek, aile ve akrabalarını korumak ve hürmette gevşeklik göstermeyip en yüksek

⁹ İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l-Ahlâk*, 36; Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, 93; Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 54-55; Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâî*, 90-91.

kapasiteyle çalışarak yeterlilik göstermektir. Yumuşak kalplilik, kişinin, türünün fertlerine dokunan acı ve sıkıntıdan dolayı etkilenip üzülmeleridir. Bunu yaparken söz ve eylemlerinde sarsıntının meydana gelmemesi, bilakis kendisini türünün fertlerine sadece iyilik yapmaya adanması şarttır.¹⁰

1.3. İffet ve Altında Sıralanan Erdemler

İbn Miskeveyh, Tûsî ve onun etkisindeki ahlakçılar iffet kapsamında on iki erdem sıralamışlardır. Bunlar: Hayâ, nezaket (rıfk), güzel tutum (hüsn-i hedy), barışık olma (müsaleme), sükûnet (deat), sabır, kanaat, vakar, sakınma (vera), düzenlilik (intizam), hürriyet, cömertlik (seha).

Hayâ, nefsin çirkin bir iş yapmakta olduğunun farkına vardığı zaman azarlanmayı hak etmemek için kendisini sınırlamasıdır. Nezaket, nefsin ortaya çıkan durumlara ve din açısından gerekli işlere gönüllü olarak boyun eğmesidir. Bu erdeme yumuşak başlılık anlamında “demâset” de denir. Güzel tutum, nefsin kendisini güzel huylar ile süslemeye rağbet etmesidir. Barışık olma (müsaleme), farklı görüşler çarpıştığı ve aykırı istekler karşı karşıya geldiği zaman nefsin kendisine ıstırap vermemesi için sert tutumu bırakıp kibarlık ve uzlaşmayı tercih etmesidir. Sükûnet, şehvet harekete geçtiği anda nefsin sakin olup seçim dizginini kendi elinde tutmasıdır. Sabır, nefsin kendisinden zillet ve rezalete düşüren çirkin hallerin ortaya çıkmaması için arzuya eğilim göstermemesi ve arzu sebeplerine karşı koymasındır. İki çeşit sabır vardır: Birisi günah ve hatalara karşı sabırdır. Yani nefs-i emmare ve hilekâr şeytanlar günahlara davet ettiğinde onun sabır ve takva gücü ile def edip doğru yoldan çıkmamasıdır. İkinci tür sabır, bela ve musibetlere karşı sabırdır. Sabır, halk arasında genellikle sebat ve tahammül anlamında kullanılır. Kanaat, nefsin yiyecek, içecek ve giyecek gibi ihtiyaç maddelerini kullanırken zararı önleyen ve zarureti gideren az miktarda şey ile yetinip daha fazlasını istememesidir. Bu yetinme, mal biriktirmek için değil, gönüllü olarak fani zevkleri küçümsemek için olmalıdır. Nitekim bazı rezil insanlar en az geçimliğe kanaat edip bol miktarda mal biriktirirler. Bu haslet kanaat değil, cimriliktir. Vakar, nefsin, amaçlara ulaşma ve sonuçları elde etmeye kesin olarak karar verdiği zaman kazanma fırsatını kaçırmaya sebep olmamak şartıyla sükûnet ve teenni ile hareket edip uygunsuz sürat ve acelecilikten kaçınmasıdır. Bu erdem Türkçede ağırbaşlılık terimiyle de ifade edilir. Takva, nefsin iyi işlere devam etmesi, güzel fiillerden ayrılmaması ve bu yolda kusur ve gevşeklik göstermemeye çalışmasıdır. Düzenlilik, işleri gerektiği gibi ve yararlı olacak şekilde yapmanın nefiste

¹⁰ İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l-Ahlâk*, 38-39; Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, 93-94; Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 55-56; Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâî*, 91-93.

meleke haline gelmesidir. Hürriyet, nefsin güzel yollardan mal kazanıp iyi amaçlar uğrunda harcayabilmesi ve kötü yollardan kazanıp çirkin yerlerde harcamaktan kaçınabilmesidir. Burada hürriyetin Türkçedeki özgürlük manasıyla alakası yoktur. Cömertlik, mal vermenin nefse kolay gelmesi ve gerekli miktarın hak edenlere zahmet çekmeden ulaştırılmasıdır. Cömertlik sıfatı hem din hem akıl nazarında en üstün fazilet ve en güzel hasletlerden biridir.¹¹

Cömertliğin de kendi içinde birçok alt erdemi vardır. Bunlar: Kerem, diğerkâmlık (isar), affetme, mürüvvet, asalet (nubl), paylaşımcılık (muvâsat), bağışlama (semahat) ve feragat (müsamaha). İbn Miskeveyh'in cömertlik tasnifinde affetme ve mürüvvet erdemleri bulunmaz. Ayrıca o, Tûsî ve Kınalızâde'nin aksine cömertliğin alt erdemlerini hemen iffet alt erdemlerinin peşinden vermemiş, adaletin alt erdemlerini inceledikten sonra vermiştir. Devvânî ise cömertliğin alt erdemlerini sıralama gereği duymamış, okuyucuyu teferruatlı eserlere yönlendirmiştir.¹²

Kerem, herkesin yararına olan işlerde maslahat gerektirdiğinde bol miktarda mal vermenin nefse kolay gelmesidir. Kerem, eli açıklık olarak da ifade edilebilir. Diğerkâmlık, kişinin ihtiyaç duyduğu malı kendisi için değil de hak ettiği belirlenen başka kimseler için harcamasının nefse kolay gelmesidir. Diğerkâmlık, kişinin mala kendisi muhtaç iken başkasının muhtaç olduğunu görünce ona vermesi ve bizzat sabredip onun için harcamasıdır. Bu yüksek erdemi övmek için “Özellikle ihtiyaçları olduğu hâlde onları kendilerine tercih ederler.”¹³ ayeti inmiştir. Affetme, kişinin intikama ve ceza ile karşılık vermeye gücü yettiği hâlde bunu terk etmesidir. Hatta iyilikle karşılık vermesi daha güzeldir. Mürüvvet, kişinin başkasına gerektiğinden fazlasını vermesi ve yararlı olmak için yüksek gayret göstermesidir. Asalet, nefsin beğenilen fiillere bağlılık ve güzel davranışın devamlılığından sevinç duymasıdır. Paylaşımcılık, kişinin dostlarına gündelik hayatlarında yardım etmesi, mal ve imkânları onlarla paylaşmasıdır. Bağışlama, verilmesi zorunlu olmayan şeylerden gönüllü olarak harcamaktır. Feragat, kişinin terk edilmesi zorunlu olmayan bazı şeyleri başkasının yararı ve iyiliği için kendi rızasıyla terk etmesidir.¹⁴

1.4. Adalet ve Altında Sıralanan Erdemler

Müslüman filozoflara göre adalet, hem basit bir erdem, hem de hikmet, şecaat ve iffet erdemlerinin toplamından meydana gelen birleşik bir erdemdir. Adalet kapsamında sayılan on

¹¹ İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l-Ahlâk*, 37-38; Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, 94-95; Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 57-60; Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâî*, 93-95.

¹² Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 61.

¹³ Haşr, 59/9.

¹⁴ İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l-Ahlâk*, 39-40; Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, 96; Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâî*, 95-96.

iki erdem şunlardır: Bunlar; dostluk (sadakət), birlik (ülfet), vefa, şefkat, sılayırahim, mükâfat, iyi ilişki (hüsnü şirket), güzel yargı (hüsnü kaza), sevimlilik (teveddüd), teslimiyet, tevekkül ve ibadettir. İbn Miskeveyh, bu on iki erdeme sekiz erdem daha ekleyerek sayıyı yirmiye çıkarmıştır. Fakat bunlar bazı reziletlerin terkedilmesi üzerine kurulmuş erdemlerdir.¹⁵

Dostluk (sadakət), arkadaşı bütün imkânlarla hoşnut etmeye, gönlünü ferahlatmaya ve ona mümkün olan her şeyi vermeye yol açan gerçek sevgidir. Bunun gereği olarak ayrılık hükümlerinin kaldırılıp nefsin kaçındığı her zarardan arkadaşın da uzak tutulması ve nefsin istediği her sevincin arkadaşına da ulaştırılması gerekir. Birlik (ülfet), bir topluluğun dinî ve dünyevi konularda düşünce, görüş ve inanç birliği içinde olmaları, uyuşmaları ve kaynaşmalarıdır. Vefa, yardımlaşma yoluna girmek ve bu yola bağlılıktan ayrılmayı uygun görmemektir. Vefa ayrıca sözünde durmak ve hukuku uygulamak olarak da tanımlanmıştır. Şefkat, kişinin insanlara dokunan nahoş hâllerden nefret etmesi, onlara erişen acılardan dolayı etkilenip acı çekmesi ve bunları ortadan kaldırmak için yüksek çaba harcamasıdır. Sılayırahim, akraba ve yakınları en yüksek düzeyde gözetip memnun etmeye çalışmak, mal vererek ve ziyaret ederek onlara gereken ilgiyi göstermektir. Bu erdem, Hazret-i Peygamber tarafından “Ben putları kırmak ve akrabalık bağlarını kurmak için gönderildim.” sözüyle yüceltilmiştir. Mükâfat, kişinin kendisine yapılan iyiliğe benzeriyle veya daha fazlasıyla, kötülüğe ise daha azıyla karşılık vermesidir. İyi ilişki, karşılıklı ilişkilerde bütün tarafların razı olacakları şekilde insafı ve dengeli davranmaktır. Güzel yargı, dostların ve diğer insanların haklarını en güzel yargılamayla verip minnet ve pişmanlık duymamaktır. Sevimlilik (teveddüd), yakınlardan ve erdemli insanlardan sevgi, güler yüz, güzel konuşma ve buna benzer iyiliklerle sevgi beklemek, onların sevgisini kazanmaktır. Teslimiyet, gerek Allah’ın gerekse kendisine itiraz edilmesi caiz olmayan birisinin buyruklarına insan tabiatının gereğine aykırı olsa bile rıza gösterip hoşlukla ve güler yüzle karşılamaktır. Tevekkül, beşerî kudret dairesini aşan ve değiştirilmesi imkânsız olan ilahî işler ve rabbani takdirlerde faydasız ıstırabı bir tarafa atıp Allah’a havale ederek güvenmek ve dayanmaktır. İbadet ise kişinin Yüce Yaratacıcıyı, melekleri, peygamberleri, imamları ve velileri tazim ile yüceltmesi, onlara uyması, şeriat sahibinin emir ve yasaklarına itaat etmesi ve takvayı şiar edinmesidir.¹⁶

Adalet kavramı, delaleti bakımından eşitlik anlamına gelmektedir. Eşitlik, hakikatte bir şeyin başka bir şey ile nicelik, nitelik veya başka bir sıfatta bir olmasıdır. Eşitlik ancak birlik

¹⁵ İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l-Ahlâk*, 40.

¹⁶ İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l-Ahlâk*, 40-42; Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, 96-97; Devvânî, *Ahlâk-ı Celâli*, 61-62; Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâî*, 96-97.

dikkate alınarak düşünülebilir. Birlik, en yüksek yetkinlik derecesidir. Müzik ilminde de üstün oran birliktir. En yetkin erdem adalettir. Çünkü adalet orta; onun dışındaki her nokta uçtur. Birlik üstünlüğü ve devamlılığı gerektirirken; çokluk değersizliği ve yok oluşu gerektirir. Varlık dairesine ulaşmanın gerekli şartı dengedir. Adalet ve eşitlik, farklılıkların düzenliliğini sağlar. Filozoflara göre adaletin uygulandığı üç alan vardır: Birincisi, mal ve makamların bölüştürülmesinde uygulanır. İkincisi, alışveriş, kira ve rehin gibi muamelat ve tazminat işlerinde uygulanır. Üçüncüsü, had, siyaset, kısas ve tazir cezalarında uygulanır. Her üçünde de uyum ve orantı gözetilirse adalet tahakkuk eder. Adalet, Allah'ın yeryüzündeki terazisidir. Kullanın bunu zor kavrayacağını düşünerek Allah lütuf olarak şeriat göndermiştir. Bu, ilk ve en yetkin ölçüdür. İkinci ölçü, açık sözlü hükümdardır. İnsanlar tabiatları itibarıyla medeni oldukları için yöneticiye ihtiyaç duyulur.¹⁷

Medeni ve toplumsal hayat, bazı insanların diğerleri üzerinde üstünlük kurmasını gerektirir. Bunun sonucu olarak haksızlıklar baş gösterebilir. Aynı şeyi birden fazla kişi istediğinde anlaşmazlık doğar ve insanlar birbirleri üzerinde üstünlük kurma yoluna giderler. Doğacak haksızlık ve zorbalığın ortadan kaldırılması için yöneticinin adil otoritesine ihtiyaç duyulur. Bir kişi diğerinin sanatıyla ürettiği ürüne karşılık kendi ürettiği ürünü vererek değiş tokuş yapabilir. Fakat bu ürün veya hizmetlerin birbirine eşit değerde olmaması halinde her birine paha biçecek ve farkı ödemeye yarayacak bir değer olması gerekir. İşte paha biçici bu değer paradır. Filozoflar parayı aracı adil ve sessiz adil olarak adlandırmışlardır. Sessiz adil olan paranın yeterli gelmediği durumlarda konuşan adil adı verilen hükümdarın işe el koyması gerekir. Özetleyecek olursak ahlak filozoflarına göre insanlar arasında adalet ilahî kanun, para ve yöneticiden oluşan üç kanun sayesinde tahakkuk eder. Bunlara namus da denir. Birinci namus ilahî şeriat, ikinci namus yönetici, üçüncü namus paradır. Filozoflarımız bu üç namusa şu ayette işaret edildiğini düşünmektedirler: “İnsanların adaleti ayakta tutması için onlarla birlikte kitap ve mizanı indirdik. Ayrıca kendisinde büyük bir güç ve insanlar için birçok yarar bulunan demiri indirdik.”¹⁸

Adil kimse adaleti önce kendisine uygular. Bunu ancak düşünme, öfke ve şehvet güçlerini dengelemek ve melekeleri yetkinleştirmek suretiyle yapabilir. Çünkü kuvveler adalete göre dengelenmediği takdirde şehvet ve öfke kuvveleri kişiyi kendi tabiatlarına uygun fiillere sevk eder. Aklın diğer iki kuvveyi adil bir şekilde yönetmesi neticesinde her kuvve kendi hakkına kavuşur, kargaşa ortadan kalkar, insan erdemli ve mutlu olur. Kendisinde adaleti bu şekilde

¹⁷ İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l-Ahlâk*, 135-141; Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsrî*, 111-129; Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 87-95; Kmalzâde, *Ahlâk-ı Alâî*, 113-117.

¹⁸ Hadid, 57/25

gerçekleştiren insan, müteakiben dostlarını, ailesini ve şehrin diğer sakinlerinde adaletin tecelli etmesi için çalışır. Özellikle şehir ve ülke halkı arasında adalet söz konusu olduğunda devlet yöneticisine görev düşmektedir. Adil yönetici, adalet ve eşitliğin korunmasında ilahî kanunun halifesidir. Bundan dolayı adil kişi, yaptığı iyilik sebebiyle kendisini başkalarından daha çok ödüllendirmeyeceği gibi yaptığı kötülük sebebiyle başkalarından daha az cezalandırmaz. Her konuda herkese karşı adil olur.¹⁹

2. İslam’da Öğütlenen Güzel Davranışlar

İslam dini, insanları muhatap alan, onlardan Allah’ı tanıyıp onunla güçlü bir kulluk bağı kurmalarını isteyen, dünyayı üstlendikleri “emanet” ve “hilafet” görevi ile mamur edip insanlar arasında barış ve adaleti tesis etmelerini emreden bir dindir.²⁰ İslam yaygın olarak inanç, ibadet ve ahlak şeklinde üç kısma ayrılarak incelenmektedir. İslam’ı aslında iman ve amel şeklinde iki kısımda mütalaa etmek de mümkündür. Bu durumda iman, inanç ve düşünceyi de kapsayacak şekilde geniş değerlendirilmiş olur. Amel aslında ibadetler, muamelat, idarî ve cezaî düzenlemeler ve ahlakı da kapsar. Bu tasnif, birçok güzel huy ve davranışı amel-i sâlih ve hasenât kategorisinde toplayan Kur’anî adlandırmaya daha uygun düşmektedir. İbadeti namaz, oruç, hac ve kurban gibi sembolik ve ritüel yönü baskın olan ibadetlerle sınırlamadığımız takdirde onun inanç ve ahlakı da kapsadığını söyleyebiliriz. Çünkü “Allah’tan başkasına ibadet etmeyiniz.”²¹ ve “Ben insanları ve cinleri ancak bana kulluk etmeleri için yarattım.”²² ayetlerinde ibadet Müslüman’ın inanç, ibadet, muamelat ve ahlakını kapsayacak şekilde kullanılmaktadır. Meseleye bu bakış açısıyla bakıldığında inanç, ibadet ve ahlaktan hangisinin öncelikli olduğu anlamını kaybetmektedir. Bir binanın temeli, duvarları ve çatısı birlikte bulunmadan tek başına bir unsur ile hiçbir şey ifade etmediği bilinmektedir. Aynı şekilde İslam binası da üç unsur birlikte var olmadan inşa edilmiş olmaz. Kur’an’ın toplum halinde yaşayan insana yönelik sosyal ve ahlâkî bir rehberlik olduğu dikkate alındığında en az metafizik boyutu kadar sosyal ve ahlâkî boyutunun da önemli olduğu anlaşılmaktadır. Bir ağaç metaforu üzerinden iman esaslarını kökler, ibadetleri dallar, ahlakı meyvelere benzetmek, durumu anlamamıza yardımcı olacaktır.²³

¹⁹ Anar Gafarov, “Nasiruddin Tusinin Ahlak Felsefesinde Adalet Kavramı”, *Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri*, ed. M. Demirkol & M. Enes Kala (Ankara: YBÜ Yayınları, 2014), 757-760.

²⁰ Emanet için bk. Ahzâb, 33/72. Hilafet için bk. Bakara, 2/30.

²¹ Hud, 11/26.

²² Zariyat, 51/56.

²³ Murat Demirkol, “Erdemler ve Erdemsizlikler”, *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*, ed. M. Demirkol (Ankara: Fecr Yayınları, 2018), 200.

İslam ahlak düşüncesinin temel ilkelerini yükümlülük, sorumluluk, istitaat, imtihan, emanet, hilafet, irade, ihtiyar ve müeyyide kavramları altında incelemek mümkündür. Draz, Kur'an'ın belirlediği yükümlülüğün, fiil ve harekette bulunma imkânı, pratik kolaylık, ödevlerin sınırlandırılması ve kademelendirilmesi şeklinde üç karakteristik özellik taşıdığını savunmaktadır.²⁴ “Allah size dininizde zorluk yüklememiştir.”²⁵ ayeti pratik kolaylığa işaret etmektedir. “Allah hiç kimseyi gücünün yettiğinden fazlasıyla yükümlü kılmaz. Onun yaptığı (iyi) davranışlar yararına, yaptığı (kötü) davranışlar da zararınadır.”²⁶ Yükümlülük ile güç yetirme arasındaki dengeye işaret etmektedir. İbadet ve ödevlerin bazı şartlara bağlanması; ödevlerin niteliğine ve mükellefin şartlarına göre fiillerin vacip, mubah ve haram şeklinde kategorize edilmesi ödevlerde bir sınırlandırma ve kademelendirmeye gidildiğini göstermektedir.

Kur'an insanları kendi özel şartlarını dikkate alarak bazı ödevlerle yükümlü kılmış, sonra bunu sorumluluğa bağlamıştır. Kur'an, sosyal ve ahlâkî ödevleri olan bir varlık olarak insanın seçme ve dileme gücünün olduğunu onaylamakta, sorumluluk ve imtihanı bu gerçek üzerine bina etmektedir. Allah, insanlara vahiy yoluyla nasıl doğru ve iyi davranılacağını öğretmiştir. “O, hanginizin daha iyi davranacağını imtihan etmek için ölümü ve hayatı yarattı...”²⁷ Bundan sonra doğru yolda yürüyüp yürümek onun iradesine bırakılmıştır. Şu ayetler bu durumu ifade etmektedir: “Biz sana bu kitabı insanlar için hak olarak indirdik. Doğru yolda yürüyen kendi lehine yürümüş olur, sapan da kendi zararına sapmış olur. Sen onların vekili değilsin.”²⁸ “Kim şükrederse kendi yararına şükreder. Kim de nankörlük ederse Allah'ın hiç kimseye ihtiyacı yoktur ve o övülmeye layıktır.”²⁹ Sorumluluk, yükümlülüğü takip etmektedir. Allah Kur'an'da, sorumluluğun şahsiliğine vurgu yaparak hem dünyada adaletsizliğin önünü tıkamış hem de kendisinin hiç kimseyi ahirette başkasının işlediği suç sebebiyle cezalandırmayacağını taahhüt etmiştir. “De ki: Bizim işlediğimiz suçlardan siz sorumlu tutulmayacaksınız; sizin işlediğiniz suçlardan da biz sorumlu tutulmayacağız.”³⁰

İslam ahlakını erdem ahlakından ayıran en önemli özelliklerin yükümlülük, sorumluluk ve müeyyide olduğunu söyleyebiliriz. Erdem ahlakının amacı kalıcı mutluluktur. Nassa dayalı İslam ahlakı da insanın hem bu dünyadaki hem de ahiretteki mutluluğunu amaç edinmekte ve bunun yollarını göstermektedir. Fakat iyi olarak nitelenen ödevin yerine getirilmesini garanti

²⁴ M. Abdullah Draz, *Kur'an Ahlakı*, çev. E. Yüksel & Ü. Günay (İstanbul: İz Yayıncılık, 2009), 58, 65, 74.

²⁵ Hac, 22/78.

²⁶ Bakara, 2/286.

²⁷ Mülk, 67/2.

²⁸ Zümer, 39/41.

²⁹ Lokman, 31/12.

³⁰ Sebe, 34/25. Ayrıca bk. Zümer, 39/7.

altına almak için dünyevi ve uhrevi müeyyideler uygulamaktadır. Müeyyide kötülüğe ceza, iyiliğe mükâfat şeklinde ortaya çıkmaktadır. Draz'a göre Kur'an'ın bazı müeyyideleri vicdan azabı ve tevbede olduğu gibi ıslah edici ve onarıcı iken; dünyada suçluların cezalandırılması, ahirette iyilerin cennetle ödüllendirilmesi ve kötülerin cehennem ile cezalandırılmasında olduğu gibi bazıları da karşılık vericidir.³¹

İslam ahlakının dayandığı değerler büyük ölçüde erdem ahlakının değerleri ile örtüşmektedir. Fakat Ayık'ın da belirttiği gibi İslam ahlakını evrensel yapan ve onu etkili kılan temel değer Allah'tır. Fakat bu değer doğrudan değil, dolaylı gerçekleşmektedir. Bunun için insanın Allah'a samimi bir şekilde inanması ve daha sonra onu isim ve sıfatları ile tanıması gerekmektedir. Bu tanıma, söz konusu isim ve sıfatlardaki ahlâkî değerleri içselleştirmekle mümkündür.³²

Şahin, Kur'an'ın ahlakî yönlendirmedeki tutumunu şöyle betimlemektedir:

“Netice itibarıyla Kur'an'ın Allah tarafından gönderilen bir vahiy olması sebebiyle insan fitratının imkân ve dezavantajlarını bilerek ve onun fırsat ve zaaflarını dikkate alarak yönlendirme yaptığını söyleyebiliriz. Sık sık vurgulanan “Allah hiç kimseye gücünün yetmediği görevi yüklemeyiz.” esası, insan fitratının genel imkânlarının gözetildiği kadar bireysel farklılıkların da gözetildiğini ima etmektedir. Bu yönüyle Kur'an, katı ve statik bir ahlaktan ziyade durum ve şartların niteliklerine göre çeşitlenen bir ahlak anlayışına sahiptir. Bu, yaş, cinsiyet, sahip olunan imkânlar ve sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasal konumların herkesin ahlaki davranışının şekillenmesinde biraz farklılıklara yol açabileceğinin kabulü anlamına gelir. Bu manada Kur'anî ahlakın realist olduğu kadar dinamik olduğunu da söyleyebiliriz.”³³

Şimdi İslam'ın öğütlediği güzel huy ve davranışlardan belli başlılarını ayet ve hadislerle ortaya koyacağız. Güzel huy ve davranışlar bunlardan ibaret olmayıp daha fazladır. Biz sadece öne çıkanları örneklendirme açısından zikretmekle yetineceğiz. Üçüncü alt başlıkta karşılaştırmalı olarak inceleyeceğimiz adalet, yiğitlik, iffet, cömertlik ve tevazu erdemleri hakkında diğerlerine oranla daha çok ayete yer vereceğiz. Bu beş erdem hem daha önce erdem ahlak teorisinde erdemler ele alınırken açıklandığı hem de ileride karşılaştırma yaparken analitik olarak ortaya konacağı için burada ayrıca incelenmeyecektir.

1) İyilik

³¹ Draz, *Kur'an Ahlakı*, 182-190.

³² Hasan Ayık, *Ahlak Sorunumuz* (Rize: Önce Kitap Yayınları, 2018), 42-43.

³³ Harun Şahin, *Kur'an'ın Realist Ahlak İnşası* (Ankara: Fecr Yayınları, 2018), 163.

“Sevdiğiniz şeylerden Allah yolunda infak etmedikçe asla iyi olamazsınız...”³⁴

“İyilik ile kötülük bir değildir. Kötülüğü en güzel yolla ortadan kaldır. O zaman bir de bakarsın ki aranızda düşmanlık bulunan kimse sanki sana yakın bir dost oluvermiştir.”³⁵

2) Doğruluk

“Öyleyse emrolunduğun gibi dosdoğru ol. Beraberindeki tevbe edenler de dosdoğru olsunlar. Adalet ölçülerini aşmayın...”³⁶

“Ey iman edenler! Allah’a karşı gelmekten sakının ve doğru söz söyleyin ki Allah da yaptıklarınızı ıslah etsin ve günahlarınızı bağışlasın...”³⁷

“Ölçtüğünüz zaman tam ve doğru terazi ile ölçün...” (İsra, 17/35).

“Muhakkak ki doğruluk iyiliğe, iyilik de cennete götürür. Kişi doğru söylemeyi sürdürürse Allah katında siddik olarak yazılır. Yalancılık da insanı günaha götürür. Kişi yalan söylemeyi devam ettirirse Allah katında yalancı diye yazılır.”³⁸

3) Adalet

“Allah size adaleti, iyi davranmayı ve yakınlarla yardım etmeyi emreder. Hayâsızlığı, kötülüğü ve azgınlığı yasaklar. Dinleyip tutasınız diye size böyle öğüt vermektedir.”³⁹

“Allah, size, emanetleri hak edene vermenizi ve insanlar arasında hüküm verdiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emrediyor...”⁴⁰

“Ölçtüğünüz zaman tam ve doğru terazi ile ölçün. Bu hem hayırlı hem sonuç bakımından güzeldir.”⁴¹

“Ey müminler! Kendiniz, anne babanız ve akrabalarınızın aleyhine de olsa Allah için şahitlik yaparak adaleti titizlikle ayakta tutun. Zengin de olsalar fakir de olsalar (adaletten ayrılmayın). Çünkü Allah ikisine de daha yakındır. Öyleyse adaleti yerine getirmede heva ve hevesinize uymayın. Eğer (gerçeği) çarpıtırsanız veya (şahitlikten) yüz çevirirseniz şüphesiz Allah yaptıklarınızdan haberdardır.”⁴²

³⁴ Al-i İmran, 3/92.

³⁵ Fussilet, 41/34.

³⁶ Hud, 11/112

³⁷ Ahzab, 33/70-71.

³⁸ Buhârî, “Edeb”, 69; Müslim, “Birr”, 103-105.

³⁹ Nahl, 16/90

⁴⁰ Nisa, 4/58.

⁴¹ İsra, 17/35.

⁴² Nisa, 4/135.

“Ey müminler, Allah için adaleti ayakta tutan şahitler olun. Bir topluluğa olan öfkeniz sizi adaletsizliğe sevk etmesin. Adaletli olun, zira bu, takvaya daha uygundur. Allah’tan sakının. Allah yaptıklarınızdan haberdardır.”⁴³

“Yetimlerin mallarını haksız yolla yiyenler, karınlarını dolduruncaya kadar ateş yemiş olurlar ve zaten onlar alevli bir ateşe gireceklerdir.”⁴⁴

“Bir haksızlığa uğradıkları zaman üstün gelmek için birbirleriyle yardımlaşırlar. Kötülüğe benzer bir kötülükle karşılık verilir. Ama Allah affedip barışan kimseyi ödüllendirir. O, zalimleri sevmez.”⁴⁵

“Allah, mazlumun ifade etmesi dışında, çirkin sözün açıkça söylenmesinden hoşlanmaz...”⁴⁶

“Allah, sizi, din konusunda sizinle savaşmamış, sizi yurtlarınızdan da çıkarmamış kimselere iyilik etmekten, onlara adil davranmaktan men etmez. Şüphesiz Allah, adil davrananları sever.”⁴⁷

“Andolsun, biz elçilerimizi açık mucizelerle gönderdik ve insanların adaleti yerine getirmeleri için beraberlerinde kitap ve mizanı indirdik. Kendisinde büyük bir güç olan ve insanlar için birçok faydası bulunan demiri indirdik...”⁴⁸

4) Yiğitlik

“Gevşemeyin, üzülmeyin. Eğer gerçekten inanıyorsanız siz galip geleceksiniz.”⁴⁹

“Ey Peygamber! İnananları savaşmaya teşvik et. İçinizde sabırlı olan yirmi kişi varsa onlar iki yüz kişiye galip gelirler...”⁵⁰

“Düşmanları arkalarından takip etmede gevşeklik göstermeyin. Siz acı duyuyorsanız aynı şekilde onlar da sizin gibi acı duymaktadırlar...”⁵¹

“Sakin zaaf göstermeyin. Üstün olduğunuz hâlde barışa çağırmayın. Allah sizinle beraberdir. Sizin amellerinizi asla eksiltmeyecektir.”⁵²

⁴³ Maide, 5/8.

⁴⁴ Nisa, 4/10.

⁴⁵ Şura, 42/39-40.

⁴⁶ Nisa, 4/148.

⁴⁷ Mümtetine, 60/8.

⁴⁸ Hadid, 57/25.

⁴⁹ Al-i İmran, 3/139.

⁵⁰ Enfal, 8/65-66.

⁵¹ Nisa, 4/104.

⁵² Muhammed, 47/35.

“Şüphesiz Allah, müminlerden canlarını ve mallarını, kendilerine vereceği cennet karşılığında satın almıştır...”⁵³

“Yoksa siz, Allah, içinizden cihat edenleri imtihan edip ayırmadan ve sabredenleri imtihan edip ayırmadan cennete gireceğinizi mi sandınız?”⁵⁴

“...Bugün kâfirler sizi dininizden uzaklaştırmaktan ümitlerini kesmişlerdir. Artık onlardan korkmayın, yalnız benden korkun! ...”⁵⁵

“...Öyleyse insanlardan korkmayın, ancak benden korkun.”⁵⁶

“Ey iman edenler! (Savaşta) bir toplulukla karşılaştığınız zaman sebat edin ve Allah’ı çok anın, böylece kurtuluşa erersiniz.”⁵⁷

“Şüphesiz Allah, müminlerden kendilerine vereceği cennet karşılığında canlarını ve mallarını satın almıştır. Onlar Allah yolunda savaşır, öldürürler ve ölürlər...”⁵⁸

5) İffet

“Mümin erkeklere, gözlerini haramdan sakınmalarını, ırzlarını korumalarını söyle. Bu onlar için daha iyidir. Şüphesiz Allah onların yaptıklarından haberdardır. Mümin kadınlara da aynı şekilde, gözlerini haramdan sakınmalarını, ırzlarını korumalarını söyle. Görünen kısımlar dışında kalan ziynet yerlerini göstermesinler. Başörtülerini yakalarının üzerine salsınlar...”⁵⁹

“Ey Peygamber! Eşlerine, kızlarına ve müminlerin hanımlarına, bedenlerini örtecek elbiseler giymelerini söyle. Onların tanınıp incitilmemeleri için bu daha uygundur...”⁶⁰

“Evlenmeye güçleri yetmeyenler, Allah kendilerini lütfuyla zengin edinceye kadar iffetlerini korusunlar...”⁶¹

“Artık evlenme ümidi kalmayan, hayızdan ve doğumdan kesilmiş yaşlı kadınların ziynetlerini göstermeksizin dış elbiselerini çıkarmalarında kendileri için bir günah yoktur. Ama yine sakınmaları onlar için daha hayırlıdır...”⁶²

⁵³ Tevbe, 9/111.

⁵⁴ Al-i İmran, 3/142-143.

⁵⁵ Maide, 5/3.

⁵⁶ Maide, 5/44.

⁵⁷ Enfal, 8/45.

⁵⁸ Tevbe, 9/111.

⁵⁹ Nur, 24/30-31.

⁶⁰ Ahzab, 33/59.

⁶¹ Nur, 24/33.

⁶² Nur, 24/60.

“Müminler gerçekten kurtuluşa ermişlerdir... Onlar namuslarını korurlar. Fakat eşleri ve cariyeleri bunun dışındadır. Onlarla kurdukları ilişkiden dolayı yerilmezler. Bunun ötesine geçmek isteyenler haddi aşanlardır.”⁶³

“(Sadakalar) kendilerini Allah yoluna adayan ve yeryüzünde dolaşmaya güçleri yetmeyen yoksulların hakkıdır. Bilmeyenler, iffetlerinden dolayı (dilenmemelerine bakarak) onları zengin sanırlar. Sen onları yüzlerinden tanırsın. Onlar yüzüzlük ederek insanlardan bir şey istemezler...”⁶⁴

“Şüphesiz Allah, adaleti, iyilik yapmayı, yakınlarla yardım etmeyi emreder; hayasızlığı, fenalığı ve azgınlığı yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor.”⁶⁵

“Evlenme imkânı olmayanlar Allah lütfuyla kendilerini varlıklı kılincaya kadar iffetlerini korusunlar...”⁶⁶

“Müminler arasında hayâsızlığın yayılmasını isteyenlere dünya ve ahirette acıklı bir azap vardır...”⁶⁷

“Zinaya yaklaşmayın. Çünkü zina, çok çirkin bir iş ve kötü bir yoldur.”⁶⁸

“Zina eden kadın ve zina eden erkekten her birine yüzer değnek vurun. Allah’a ve ahiret gününe inanıyorsanız, Allah’ın dinini uygulama konusunda onlara acıyacağınız tutmasın...”⁶⁹

“Kadınlarınızdan fuhuş yapanlara karşı içinizden dört şahit getirin. Eğer onlar şahitlik ederlerse, o kadınları ölüm alıp götürünceye veya Allah onlar hakkında bir yol açıncaya kadar kendilerini evlerde tutun.”⁷⁰

“Ey Peygamber! İnanan kadınlar, Allah’a hiçbir şeyi ortak koşmamak, hırsızlık yapmamak, zina etmemek, çocuklarını öldürmemek, önlerinde bir iftira uydurmamak, hiçbir iyi işte sana karşı çıkmamak hususunda sana biat etmek için geldiklerinde biatlarını kabul et ve Allah’tan onlar için mağfiret dile...”⁷¹

⁶³ Müminun, 23/1-7.

⁶⁴ Bakara, 2/273.

⁶⁵ Nahl, 16/90.

⁶⁶ Nur, 24/33.

⁶⁷ Nur, 24/19.

⁶⁸ İsra, 17/32.

⁶⁹ Nur, 24/2-3.

⁷⁰ Nisa, 4/15.

⁷¹ Mümtehine, 60/12.

“Lût’u da (elçi olarak gönderdik). O, kavmine şöyle demişti: Aşıkâr bir şekilde o çirkin fiili mi işliyorsunuz? Siz kadınları bırakıp şehvetle erkeklere mi yaklaşıyorsunuz?”⁷²

“Beni, yarattığım kişiyle baş başa bırak. Ona çokça mal ve gözü önünde oğullar verdim, fevkalade imkânlar verdim. O bunları ihtirasla daha da artırmamı ister...”⁷³

“Hayır! Siz dünyayı seviyorsunuz ve ahireti bırakıyorsunuz.”⁷⁴

“Bazılarına, kendilerini sınamak için dünya hayatının süsü olarak verdiğimiz şeylere göz dikme. Rabbinin rızıkı daha hayırlı ve daha kalıcıdır.”⁷⁵

“Allah, dilediğine bol rızık verir, dilediğine de kısar. Onlar ise dünya hayatı ile sevinmektedirler. Hâlbuki dünya hayatı, ahiretin yanında çok az bir yararlanmadan ibarettir.”⁷⁶

“Allah’ın sana verdikleri vasıtasıyla ahiret yurdunu ara. Dünyadan da payını unutma. Allah’ın sana yaptığı gibi sen de iyilik yap ve yeryüzünde bozgunculuğa kalkışma.”⁷⁷

“Eğer ceza verecekseniz size yapılanın misliyle cezalandırın. Eğer sabrederseniz, elbette bu, sabredenler için daha hayırlıdır.”⁷⁸

“Yürüyüşünde mutedil ol. Sesini alçalt. Çünkü seslerin en çirkini, şüphesiz eşeklerin sesidir!”⁷⁹

“Sizinle savaşanlara karşı Allah yolunda siz de savaşın. Ama haddi aşmayın. Allah haddi aşanları sevmez.”⁸⁰

6) Cömertlik ve Yardımseverlik

“Eli sıkı olma, tamamen de saçıp savurma. Yoksa kınanır ve çaresiz kalırsın.”⁸¹

“Onlar, harcadıkları zaman ne israf ederler ne de cimrilik ederler. Onlar ikisi arasında dengeli bir harcama yaparlar.”⁸²

⁷² Neml, 54-55.

⁷³ Müddessir, 74/11-17.

⁷⁴ Kıyamet, 75/20-21.

⁷⁵ Taha, 20/131.

⁷⁶ Rad, 13/26.

⁷⁷ Kasas, 28/77.

⁷⁸ Nahl, 16/126.

⁷⁹ Lokman, 31/19.

⁸⁰ Bakara, 2/190.

⁸¹ İsrâ, 17/29-30.

⁸² Furkan, 25/67.

“(Sadakalar) kendilerini Allah yoluna adayan ve yeryüzünde dolaşmaya güçleri yetmeyen yoksulların hakkıdır. Bilmeyenler, iffetlerinden dolayı (dilenmemelerine bakarak) onları zengin sanırlar. Sen onları yüzlerinden tanırsın. Onlar yüzüzlük ederek insanlardan bir şey istemezler...”⁸³

“Daha önceden Medine'yi yurt edinmiş ve gönüllerine imanı yerleştirmiş olan kimseler, kendilerine hicret edip gelenleri severler; onlara verilenler karşısında içlerinde bir çekememezlik hissetmezler; kendileri zaruret içinde bulunsalar bile onları kendilerine tercih ederler. Nefsinin tamahkârlığından korunmuş kimseler, saadete erenlerdir.”⁸⁴

“Onlar bollukta ve darlıkta infak ederler, öfkelerini yutarlar, insanların kusurlarını affederler. Allah iyilik yapanları sever.”⁸⁵

“Ey insanlar! Her mescitte ziynetinizi takının (güzel ve temiz giyinin). Yiyin için fakat israf etmeyin. Çünkü O, israf edenleri sevmez.”⁸⁶

“Akrobaya, yoksula ve yolda kalmış yolcuya hakkını ver, fakat saçıp savurma. Çünkü saçıp savuranlar şeytanların kardeşleridir...”⁸⁷

“Ey iman edenler! Kazandıklarınızın iyilerinden ve yerden sizin için çıkardıklarımızdan Allah yolunda infak edin. Kendinizin göz yummadan alıcısı olmayacağınız bayağı şeyleri vermeye kalkışmayın...”⁸⁸

“Hiçbiriniz kendisi için istediği şeyi kardeşi için de istemedikçe mümin olamaz.”⁸⁹

“Yanı başında komşusu açken tok yatan bizden değildir.”⁹⁰

7) Tevazu

“Rahmanın kulları yeryüzünde mütevazı olarak yürürler ve cahiller sataştığında selam diyerek karşılık verirler.”⁹¹

“Oğlum! ... İnsanları küçümseyerek yüz çevirme, yeryüzünde böbürlenerek yürüme. Allah, kendini beğenerek övünen kimseleri sevmez. Yürüyüşünde mutedil ol; sesini kıs. Seslerin en çirkinini eşeklerin sesidir.”⁹²

⁸³ Bakara, 2/273.

⁸⁴ Haşr, 59/9.

⁸⁵ Ali İmran, 3/134-135.

⁸⁶ Araf, 7/31.

⁸⁷ İsrâ, 17/26-27.

⁸⁸ Bakara, 2/267.

⁸⁹ Buhârî, “İman”, 7; Müslim, Müslim, “İman”, 71-72.

⁹⁰ İbn Ebi Şeybe, *el-Musannaf* (Bombay: 1402/1981), “İman”, 33.

⁹¹ Furkan, 25/63.

“Onlara merhamet göstererek mütevazı davran. De ki: Rabbim! Onlar nasıl beni küçükken koruyup yetiştirdilerse sen de onlara merhamet et.”⁹³

“Yeryüzünde böbürlenerek yürüme. Çünkü sen bu tavrınla ne yeri yarabilirsin ne de boyun dağlara erişir.”⁹⁴

“Küçümseyerek surat asıp insanlardan yüz çevirme ve yeryüzünde böbürlenerek yürüme! Çünkü Allah, kibirlenen ve övünen kimseleri sevmez. Yürüyüşünde tabî ol, sesini alçalt. Çünkü seslerin en çirkini, şüphesiz eşeklerin sesidir!”⁹⁵

“Muhammed, Allah’ın elçisidir. Ona tabi olanlar kâfirlere karşı şiddetli, birbirlerine karşı merhametlidirler.”⁹⁶

“Sakın zaaf göstermeyin. Üstün olduğunuz hâlde barışa çağırmayın. Allah sizinle beraberdir. Sizin amellerinizi asla eksiltmeyecektir.”⁹⁷

8) Emanete Riayet

“Yine onlar emanetlerine ve verdikleri sözlere riayet ederler.”⁹⁸

“Allah, size, emanetleri hak edene vermenizi ve insanlar arasında hüküm verdiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emrediyor...”⁹⁹

“Müslüman, elinden ve dilinden başkalarının güvende olduğu kimsedir.”¹⁰⁰

9) Ahde Vefa

Vefa kişinin verdiği sözde durması, ahdini yerine getirmesi demektir.

“Yetimin malına o rüştüne erişinceye kadar ancak en güzel şekilde yaklaşın, verdiğiniz sözü de yerine getirin. Çünkü kişi verdiği sözden sorumludur.”¹⁰¹

“Onlar, emanetlerine riayet ederler ve verdikleri sözde dururlar.”¹⁰²

10) Sabır, Sebat ve Tahammül

“Onların söylediklerine sabret ve onlardan güzellikle ayrıl.”¹⁰³

⁹² Lokman, 31/17-19.

⁹³ İsrâ, 17/24.

⁹⁴ İsrâ, 17/37.

⁹⁵ Lokman, 31/18-19.

⁹⁶ Fetih, 48/29.

⁹⁷ Muhammed, 47/35.

⁹⁸ Müminun, 23/8.

⁹⁹ Nisa, 4/58.

¹⁰⁰ Buhârî, “İman”, 4; Müslim, “İman”, 65.

¹⁰¹ İsrâ, 17/34.

¹⁰² Müminun, 23/8.

“Andolsun ki sizi biraz korku ve açlıkla, bir de mal, can ve ürünlerden eksilterek deneriz. Sabredenleri müjdele. Onlar başlarına bir musibet gelince, biz Allah’a aitiz ve O’na döneceğiz, derler.”¹⁰⁴

“Ey iman edenler! (Savaşta) bir toplulukla karşılaştığınız zaman sebat edin ve Allah’ı çok anın, böylece kurtuluşa erersiniz.”¹⁰⁵

Hiz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Gerçek pehlivan, kızgınlık anında kendisine hâkim olabilen kimsedir.”¹⁰⁶

11) Affetme ve Hoşgörü

Affedip bağışlamak yüce ruhlu insanlara özgü bir haslettir.

“Bir iyiliği açıkça söylerseniz veya gizlerseniz yahut bir kötülüğü affederseniz (bilin ki) Allah çok affedicidir, her şeye gücü yetendir.”¹⁰⁷

“Onlar, yalana şahitlik etmezler, faydasız ve lüzumsuz bir şeyle karşılaştıkları zaman vakar ve hoşgörü ile geçip giderler.”¹⁰⁸

12) Nezaket ve Görgü

“Size bir selam verildiği zaman ondan daha güzeliyle veya aynı selamla karşılık verin. Şüphesiz Allah, her şeyin hesabını gereği gibi yapandır.”¹⁰⁹

“Ey iman edenler! Kendi evlerinizden başka evlere, geldiğinizi hissettirip ev sahiplerine selam vermeden girmeyin. Bu davranış sizin için daha hayırlıdır...”¹¹⁰

“Kullarıma söyle: (İnsanlara) en güzel sözü söylesinler. Yoksa şeytan aralarını bozar. Çünkü şeytan insanın apaçık bir düşmanıdır.”¹¹¹

13) Hilim

“Allah’ın rahmeti sayesinde sen onlara karşı yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı yürekli olsaydın, onlar senin etrafından dağılıp giderlerdi...”¹¹²

¹⁰³ Müzzemmil, 73/10.

¹⁰⁴ Bakara, 2/155-156.

¹⁰⁵ Enfal, 8/45.

¹⁰⁶ Müslim, “Birr”, 106.

¹⁰⁷ Nisa, 4/149.

¹⁰⁸ Furkan, 25/72.

¹⁰⁹ Nisa, 4/86.

¹¹⁰ Nur, 24/27-29.

¹¹¹ İsrâ, 17/53.

¹¹² Al-i İmran, 3/159.

“Andolsun, size kendi içinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya düşmeniz ona çok ağır gelir. O, size çok düşkün, müminlere karşı çok şefkatli ve merhametlidir.”¹¹³

14) Merhamet

“Muhammed, Allah’ın Resulüdür. Onunla beraber olanlar, inkârcılara karşı çetin, birbirlerine karşı da merhametlidirler...”¹¹⁴

“Ey iman edenler! Allah dininden dönenlerin yerine öyle bir topluluk getirir ki Allah onları sever, onlar da Allah’ı severler. Onlar müminlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı şiddetli ve onurludurlar. Allah yolunda cihat ederler. Kınayanın kınamasından da korkmazlar...”¹¹⁵

“Andolsun ki size kendi içinizden öyle bir peygamber geldi ki sizin sıkıntıya düşmeniz onun zoruna gider. O, size çok düşkün, müminlere karşı da çok şefkatli ve merhametlidir.”¹¹⁶

“Müminler, birbirini sevmeye ve birbirine merhamette ve birbirini gözetmede tek bir vücut gibidir. Vücudun bir organı rahatsız olunca öteki organlar da uykusuz kalır, derin bir rahatsızlık hisseder ve hasta olan organın ıstırabına ortak olurlar.”¹¹⁷

15) Saygı

“Ey iman edenler! Allah’ın ve Peygamberinin önüne geçmeyin. Allah’a karşı gelmekten sakının...”¹¹⁸

“Ey iman edenler! Bir topluluk bir değerini alaya almasın. Belki onlar kendilerinden daha iyidirler...”¹¹⁹

“Onların Allah’ı bırakıp tapındıklarına sövmeyin, sonra onlar da haddi aşarak, bilgisizce Allah’a söverler...”¹²⁰

3. Erdemler İle Güzel Davranışların Uyum Açısından Mukayesesi

Erdemin karakteristik özelliği, ifrat ve tefritten uzak kalarak ortada, itidal sınırında olmasıdır.¹²¹ Bu da hareketlere kaynaklık eden arzu ve öfke güçlerinin yani şehvet ve gazabın

¹¹³ Tevbe, 9/128.

¹¹⁴ Fetih, 48/29.

¹¹⁵ Maide, 5/54.

¹¹⁶ Tevbe, 9/128.

¹¹⁷ Buhârî, “Edeb”, 27; Müslim, “Birr”, 66.

¹¹⁸ Hucurat, 49/1-3.

¹¹⁹ Hucurat, 49/11.

¹²⁰ Enam, 6/108.

¹²¹ Oktay, itidal ile orta manasındaki vasat kelimelerinin eşanlamlı kullanıldığını, fazilet kelimesiyle karşılanan erdemlerin itidal ve ortadan ibaret olduğunu belirtmektedir. Ona göre itidal ve adaletin aynı kökten türemiş iki kavram olması da manidardır. Bk. Ayşe Sıdika Oktay, *Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâî* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2005), 281-283.

mutedil çalıştırılmasıyla gerçekleşir. İtidal, Kur'an ve sünnet tarafından da önemsenmektedir. “Böylece sizin insanlara örnek olmanız, Peygamber’in de size örnek olması için sizi orta bir ümmet yaptık”¹²² Hz. Peygamber de bir hadisinde: “İşlerin en iyisi orta olanıdır.” demiştir.¹²³ “Eğer ceza verecekseniz size yapılanın misliyle cezalandırın.”, “...Namazda sesini pek yükseltme, çok da kısma. İkisi ortası bir yol tut.”, “Yürüyüşünde mutedil ol. Sesini alçalt. Çünkü seslerin en çirkini eşeklerin sesidir!”, “Onlar infak ettiklerinde ne israf ederler ne de cimrilik yaparlar. İkisi arasında orta bir yol tutarlar.”¹²⁴ mealindeki ayetler her işte mutedil olmayı tavsiye etmektedir. Bu vurgulara dayanarak İslam’ın itidalden ibaret olan erdemi benimsediğini ve emrettiğini söyleyebiliriz.

Kur'an, insan fitratını en iyi bilen Allah’ın sözü olduğu için insan psikolojisini dikkate alarak öğüt, emir ve yasakta bulunmuştur. İnsanın acelecilik, sabırsızlık, çıkarıcılık, nankörlük, cahillik ve zalimliğe meyyal olduğunu belirten Allah, onu dinî ve ahlâkî bir ödevle yükümlü kılarak avantaj ve dezavantajlarını göz önünde bulundurmuştur. Bu da ödevlerin yerine getirilebilir olmasını sağlamıştır. Erdem ahlakı da itidale yaptığı vurgu ile aynı şekilde insanı ne gevşeklik ne de zorlanmaya maruz bırakmadan kapasitesini en uygun ölçüde kullanmasını sağlamaya çalışmıştır.

Osmanlı ahlakçılarından Taşköprizade, erdemi itidal olarak gören teorinin dinî naslarca da desteklendiğini ispatlayacak açıklamalarda bulunmaktadır. Arıcı’nın da vurguladığı gibi, Taşköprizade, “Eli sıkı olma, büsbütün eli açık da olma” (İsrâ, 17/29) ayetini İslam ahlak anlayışında itidal örneği olarak vermiş ve erdem ahlak anlayışındaki itidalin İslam tarafından öğütlenen itidal ile örtüştüğünü savunmuştur. Aynı düşünür, Kur’an’ın net olarak orta yol ve ortanın dışında kalan yollar ayrımını yaptığını şu ayetlerle delillendirmektedir: “Şüphesi bu benim dosdoğru yolumdur; buna uyun; (başka) yollara uymayın. Çünkü o yollar sizi Allah’ın yolundan ayırır.” (En’am, 6/153). “Emrolunduğun gibi dosdoğru ol!” (Hud, 11/112).¹²⁵

Aşağıda erdemler ile İslam’ın öğütlediği güzel davranışlar arasındaki uyumu beş erdem ya da güzel davranışı her iki ahlak teorisi açısından analiz edip değerlendirerek ortaya koymaya çalışacağız. Bunlardan üçü, erdem ahlak teorisindeki dört temel erdemden iffet, yiğitlik ve adalet iken, cömertlik iffet erdeminin, tevazu ise yiğitlik erdeminin altında yer alan erdemlerdir. Dört temel erdemden hikmet erdemi hem doğrudan davranış şeklinde ortaya

¹²² Bakara, 2/143.

¹²³ Ebü'l-Fidâ Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ ve Müzillü'l-İlbâs* (Haleb: Mektebetü't-Türâsî'l-İslamî, ts.), 1/391.

¹²⁴ Nahl, 16/126; İsrâ, 17/110; Lokman, 31/19; Furkan, 25/67.

¹²⁵ Mustakim Arıcı, “Erdemlerin Tasavvuru ve Tanımı: Taşköprizâde’nin Erdem Şemaları”, *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 20/38 (2015), 11-12.

çıkması hem de nassa dayalı İslam ahlak teorisinde karşılığının bulunmaması sebebiyle burada ele alınmayacaktır. Bu beş erdem ile güzel davranış arasındaki uyumu varsaymış olmakla birlikte, örtüşmeyen hususlar olduğunda onlara da işaret edeceğiz.

3.1. Adalet

Adalet, doğru ve insafli olmak, haksızlık etmemek, eşit davranma, her şeye hakkını vermek, mutedil olmak, her şeyi yerli yerinde yapmak, istikamet ve hakkaniyet gibi anlamlara gelir. Adalet erdeminin ifratı zulüm, tefriti zulme boyun eğmektir. Erdem ahlakı açısından daha önce adalet erdemini açıklamıştık. Aşağıdaki ayetlerin felsefi manadaki adalet ile uyuşup uyuşmadığını inceleyeceğiz.

İslam ahlakının ana kaynağı Kur'an'da Allah, genel olarak insanlara adaleti, iyi davranmayı ve yakınlarla yardım etmeyi emretmektedir. Bunların mukabili olan hayâsızlık, kötülük ve azgınlıktan da sakındırmaktadır.¹²⁶ Adaletin ihsan ve yardım etmeyle birlikte zikredilmesi, ahlâkî bütünlük açısından önemli bir vurgudur.

Kamusal ve sosyal görevlerin ehline verilmesi, liyakatin gözetilmesi itibariyle zaten bir adalettir. Buna yargıçlık yaparken hâkimin adaletle hükmetmesi talebi de eklenmiştir.¹²⁷ Ayetin birinde anne baba ve yakınlar da olsa suçlulukları sabit olduğunda adalet gereği hükmün uygulaması istenmekte, bir diğer ayette düşmanlık ilişkisi olan bir topluluk veya birey hakkında hüküm verirken haklılığı sabit olduğunda kin ve düşmanlık saikiyle asla adaletten ayrılmamak gerektiği vurgulanmaktadır. Yani adalette dost-düşman, zengin-fakir, avam-seçkin ayrımı gözetilemez.¹²⁸

Kur'an, ölçtü ve tartıdaki dürüstlüğü de adalet kapsamında değerlendirmektedir.¹²⁹ Bu, adalet ile eş anlamlı görülen insafın karşılığıdır. Terazide iki kefenin denk olması gerekir. Yarılmak manasındaki insafta da bu vardır. Nitekim bu hususa daha önce adalet kavramını erdem etiği açısından incelerken değinmiştik.

Adaleti erdeminin ifratı zulüm, tefriti zulme boyun eğmektir. Kur'an zulmü birçok ayette sert bir şekilde yasaklamaktadır. Mesela yetimlerin mallarını haksız yolla yiyenleri aslında karınlarını ateşle doldurduklarını belirten ay zulmün uhrevi müeyyidesini de ortaya koymaktadır.¹³⁰

¹²⁶ Nahl, 16/90

¹²⁷ Nisa, 4/58.

¹²⁸ Nisa, 4/135; Maide, 5/8; Mümtehine, 60/8.

¹²⁹ İsrâ, 17/35.

¹³⁰ Nisa, 4/10.

Zulme boyun eğmemek gerektiği değişik ifadelerle açıklanmaktadır. Müslümanların bir haksızlığa uğradıkları zaman mağduriyeti gidermek için yardımlaşmalarını öğütleyen, ama yapılan kötülüğe verilecek karşılığı bile misliyle sınırlayan ayet bu bakımdan dikkate değerdir. Mağduriyet giderilirken bile ölçünün kaçırılmaması istenmektedir.¹³¹ Ayrıca haksızlığa uğrayan kişinin feryat ederken çirkin söz söyleyebileceğini, ama normal şartlarda çirkin sözlerle konuşmanın men edildiği belirtilmektedir.¹³² Bunu da zulme boyun eğmenin nefyedilmesi olarak görebiliriz.

Filozoflar adaletin tesisinde üç unsura, yani yasayı belirten kitap, adaleti ölçen terazi ve adaletin teminatı olacak maddi güce (demir) vurgu yaparken Hadid suresinin 25. ayetine işaret etmişlerdir.

3.2. Yiğitlik

Yiğitlik/şecaat erdeminin ifratı atılganlık, tefriti korkaklıktır. Burada, erdem ahlak teorisinde yiğitliğin alt erdemleri olarak sıralanan bazı hasletleri öğütleyen ayetlerin de zikredildiğini görmekteyiz.

Yiğitlik birçok ayette özellikle savaş ortamı ve tehlikeli durumlar bağlamında Kur'an'a konu olmuştur. Bir ayet, üzülmeye gevşeklik göstermeyi yasaklamakta, tam bir imana sahip olan Müslümanların zafere ulaşacağı müjdesini vermektedir.¹³³ Buna, düşmanları arkalarından takip etme konusunda gevşeklik göstermemeyi öğütleyen ayet de eklenebilir. Çekilen acıdan yılmamak gerekir. Zira daha fazlasını düşmanlar da çekmektedir.¹³⁴ Savaşta düşman ile karşı karşıya gelince sebat ve cesaret gösterilmesi istenmekte, bu da Allah'ın zikriyle pekiştirilmektedir. Allah'ın kendisiyle beraber olduğu şuurunda olan müminin, yüksek bir cesaret duygusuna sahip olacağı anlatılmak istenmektedir.¹³⁵

Kur'an müminlerin tehlikeli vakitlerde asla zaaf göstermemelerini, üstün gelmiş olsalar da hemen barışa yanaşmamalarını öğütleyerek zaferin pekişmesini istemektedir.¹³⁶ "Allah, müminlerden canlarını ve mallarını, kendilerine vereceği cennet karşılığında satın almıştır."¹³⁷ ayeti müminleri cesaretlendirme konusunda mükâfat eksenli yüksek bir motivasyon

¹³¹ Şura, 42/39-40.

¹³² Nisa, 4/148.

¹³³ Al-i İmran, 3/139.

¹³⁴ Nisa, 4/104.

¹³⁵ Enfal, 8/45.

¹³⁶ Muhammed, 47/35.

¹³⁷ Tevbe, 9/111.

sağlamaktadır. Kur'an, cihat edenler ile oturanları bir tutmamakta, şecaati bir imtihan ve cenneti kazanma vesilesi yapmaktadır.¹³⁸

Müminleri savaşmaya teşvik eden, sabırlı yirmi kişinin iki yüz kişiye galip geleceğini, hatta daha az sayıda müminin çok sayıdaki düşmana karşı muzaffer olacağını belirten ayetler böyledir.¹³⁹

Kur'an, "Bugün kâfirler sizi dininizden uzaklaştırmaktan ümitlerini kesmişlerdir; artık onlardan korkmayın, yalnız benden korkun!"¹⁴⁰ ayetiyle Müslümanları korkaklıktan uzaklaştırmaktadır.

Aynı şekilde "insanlardan korkmayın, ancak benden korkun."¹⁴¹ mealindeki ayet, Allah'tan korkanların başka hiçbir güçten korkmayacaklarını garanti etmektedir.

3.3. İffet

İffet erdeminin ifratı fücür ve oburluk, tefriti sönmüşlük ve isteksizliktir. Kur'an'da iffet kelimesi doğrudan yer almamakla birlikte aynı kökten gelen isim ve fiiller dört ayette geçmektedir. Nur suresinde iffet kelimesinin kullanıldığı ayetlerde (33, 60) cinsel manada ölçülü ve edepli olmak tavsiye edilmekte, evlenme imkânı buluncaya kadar haramdan sakınmak öğütlenmektedir. Bakara 273 ve Nisa 6'da ise mal, mülk, yeme ve içme konularında ölçülü ve kanaatkâr olma manasında kullanılmaktadır.¹⁴² Bu dört ayet birlikte değerlendirildiğinde iffetin ahlak felsefesindeki genel manasıyla dört temel erdemden biri olarak yiyecekler, cinsel arzular ve ihtiyaç maddeleri konusunda ölçülü olmayı ifade ettiği anlaşılmaktadır.

Halk arasında iffet, daha çok kadın veya erkeğin cinsel manada çirkinlik ve fuhuş sayılacak hal ve hareketlerden uzak durması anlamında meşhur ise de Kur'an'ın iffet kavramına yüklediği anlam içeriği ile erdem ahlakında iffet kavramına verilen anlam müteradiftir. Yani iffet arzu edilen şeyler konusunda itidal sınırını aşmamak, ihtiyaç ölçüsü ile yetinmek anlamında kullanılmaktadır. İffet kelimesinin kullanıldığı iki ayet zaten bunu açıkça göstermektedir. İffet, aşağıdaki ayetlerden birincisinde cinsel manada itidal, ikincisinde ise açgözlülük etmemek manasında malî durumla ilgili itidali ifade etmektedir.

¹³⁸ Al-i İmran, 3/142-143.

¹³⁹ Enfal, 8/65-66.

¹⁴⁰ Maide, 5/3.

¹⁴¹ Maide, 5/44.

¹⁴² Mustafa Çağrıcı, "İffet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/506.

“Evlenme imkânı olmayanlar Allah lütfuyla kendilerini varlıklı kılıncaya kadar iffetlerini korusunlar...”¹⁴³

“(Sadakalar) kendilerini Allah yoluna adayan ve yeryüzünde dolaşmaya güçleri yetmeyen yoksulların hakkıdır. Bilmeyenler, iffetlerinden dolayı (dilenmemelerine bakarak) onları zengin sanırlar. Sen onları yüzlerinden tanırsın. Onlar yüzüzlük ederek insanlardan bir şey istemezler...”¹⁴⁴

Allah, sadece kadınlardan değil, hem kadınlardan hem de erkeklerden iffetli davranmalarını, gözlerini haramdan sakınmalarını, vücutlarını teşhir etmemelerini istemektedir.¹⁴⁵ Uygun bir şekilde örtünmenin iffet için gerekli bir uygulama olduğuna dikkat çekilmektedir.¹⁴⁶

Müminûn suresinde kurtuluşa erecek insanların vasıfları sayılırken namusunu koruma da bunlar arasında sıralanmıştır. Ama kişinin nikâhlı eşi ile ilişkisinin kınanmayacağı belirtilmiştir.¹⁴⁷

Hayâsızlığın özellikle yerildiği ve nehyedildiği ayetler vardır.¹⁴⁸ Zinanın yasaklandığı ve dünyevi yaptırıma bağlandığı ayetler de iffet ve hayâ kapsamında değerlendirilebilir.¹⁴⁹ Erdem ahlakına göre hayâ, iffetin alt erdemlerindedir.

Erdem ahlakında iffetin ifratının fuhuş ve oburluk olduğunu söylemiştik. Kur’an fuhuş ve çirkin ilişkileri sert bir şekilde kınamakta ve yasaklamaktadır.¹⁵⁰ Kur’an sadece kadın ile erkek arasındaki gayr-i meşru ilişkiyi, zinayı yasaklamakla kalmaz, eşcinselliği de çirkin görüp yasaklar. Bu konuda Lut Peygamber’in kavmindeki çirkin uygulamaya dikkat çekerek nehyini pratik örnek üzerinden yapar.¹⁵¹

İffetin oburluk ve açgözlülük şeklindeki ifratı da Kur’an tarafından kınanmıştır. “Ona çokça mal ve gözü önünde oğullar verdim, fevkalade imkânlar verdim. O bunları ihtirasla daha da artırmamı ister...”¹⁵² ve “Hayır! Siz dünyayı seviyorsunuz ve ahireti bırakıyorsunuz.”¹⁵³ Ayetleri buna işaret etmektedir.

¹⁴³ Nur, 24/33.

¹⁴⁴ Bakara, 2/273.

¹⁴⁵ Nur, 24/30-31.

¹⁴⁶ Ahzab, 33/59.

¹⁴⁷ Müminun, 23/1-7.

¹⁴⁸ Nahl, 16/90; Nur, 24/19.

¹⁴⁹ İsrâ, 17/32; Nur, 24/2-3.

¹⁵⁰ Nisa, 4/15; Mümtehine, 60/12.

¹⁵¹ Neml, 54-55.

¹⁵² Müddessir, 74/11-17.

¹⁵³ Kıyamet, 75/20-21.

Bazı insanlara imtihan etmek için dünyevi varlık ve servet verilmektedir. Müslümanların onlara göz dikmemeleri tavsiye edilmektedir.¹⁵⁴ Rızkın bol veya kısıtlı verilmesi sınav sebebidir. Dünyaya düşkünlük gösterilmemelidir. Dünya hayatı, ahiretin yanında önemsizdir.¹⁵⁵ Müminlerden dünya ile ahiret arasında denge kurmaları, biri için diğerini feda etmemeleri istenmektedir.¹⁵⁶ Bu da itidale uygun bir tutumdur.

Cezanın misliyle verilmesi, yürüyüş ve ses tonunda sınırın aşılması hep itidal vurgusudur.¹⁵⁷ İslam'ın itidale verdiği önem ile iffet erdemi arasında tam bir uyumun olduğunu görmekteyiz. Fakat iffet erdeminin altında birçok alt erdem sıralanmakta, ama İslam ahlakı bunları ayrı, bağımsız birer güzel davranış olarak zikretmektedir.

3.4. Cömertlik

Bir insanın kendi malından veya parasından başkasına zorlanmadan kolayca vermesi ve harcamasına cömertlik denir. Kur'an'da cömertlik ve yardımseverliği ifade eden birçok kavram vardır. İnfak, îsâr, ihsan, sadaka, zekât en belli başlılarıdır. Cömertlik erdeminin ifratı israf, tefriti cimriliktir. Kur'an, Arapça cömertliğin karşılığı olan seha ve cûd terimlerini kullanmamakla birlikte bağlamından bu mana anlaşılmaktadır. İsrâf ile cimrilik arasında orta yol ile kastedilen tam da felsefi manadaki bu cömertlik hasletidir. Ancak erdem ahlak teorisinde cömertliğin kendi içinde de ayrıca alt erdemleri bulunmaktadır. Fakat İslam ahlakında bunlar bağımsız birer güzel davranış olarak ele alınmaktadır. Erdem ahlak teorisindeki sistematiği aynen burada da bulmak mümkün değildir.

“Eli sıkı olma, tamamen de saçıp savurma. Yoksa kınanır ve çaresiz kalırsın.”¹⁵⁸ ve “Onlar, harcadıkları zaman ne israf ederler ne de cimrilik ederler; ikisi arasında dengeli bir harcama yaparlar.”¹⁵⁹ Ayetleri cömertliğin iki aşırı ucu olan cimrilik ve israfı açıkça kınayıp yasaklamaktadır. Cömertlik erdemi ve uçları, bu itibarla İslam ahlakındaki anlatımla bire bir uyuşmaktadır.

Toplumda iffetinden dolayı dilenmeyen fakirlerin bulunduğu, onların tespit edilerek yardım edilmesi gerektiği Kur'an'ın üzerinde durduğu önemli bir husustur.¹⁶⁰

¹⁵⁴ Taha, 20/131.

¹⁵⁵ Rad, 13/26.

¹⁵⁶ Kasas, 28/77.

¹⁵⁷ Nahl, 16/126; Lokman, 31/19.

¹⁵⁸ İsrâ, 17/29-30.

¹⁵⁹ Furkan, 25/67.

¹⁶⁰ Bakara, 2/273.

İnfakın dereceleri vardır. Sadaka gönüllü yardım, zekât yerine getirilmesi zorunlu farzdır. Bir de fedakârlık ve diğerkâmlık derecesi vardır. Kur'an bunu îsâr kavramıyla belirtir. Şu iki ayet buna örnektir: “Daha önceden Medine'yi yurt edinmiş ve gönüllerine imanı yerleştirmiş olan kimseler, kendilerine hicret edip gelenleri severler; onlara verilenler karşısında içlerinde bir çekememezlik hissetmezler; kendileri zaruret içinde bulunsalar bile onları kendilerine tercih ederler. Nefsinin tamahkârlığından korunmuş kimseler, saadete erenlerdir.”¹⁶¹; “Onlar bollukta ve darlıkta infak ederler, öfkelerini yutarlar, insanların kusurlarını affederler. Allah iyilik yapanları sever.”¹⁶²

Kur'an, ölçülü süslenmeye ve ihtiyacı giderecek kadar yiyip içmeye izin vermekte, ama israfı yasaklamaktadır.¹⁶³ Yardım edilmeli, fakat işin saçıp savurma derecesine vardırılmaması gerekir.¹⁶⁴

Kur'an, yardımda yardım edilecek kişinin incitilmemesini, verilecek yardım malzemesinin nitelikli olmasını şart koşmaktadır.¹⁶⁵

Yardım ve cömertliği öğütleyen şu hadisler de bu kapsamda değerlendirilebilir: “Hiçbiriniz kendisi için istediği şeyi kardeşi için de istemedikçe mümin olamaz.”¹⁶⁶; “Yanı başında komşusu açken tok yatan bizden değildir.”¹⁶⁷

3.5. Tevazu

Tevazu, alçakgönüllülük demek olup, zillet ile kibir arasında yer alan bir itidal durumdur. Tevazu erdeminin ifratı kibir, tefriti zillet yani aşağılık kompleksidir. Tevazu, zillet ile kibir arasında bir itidal durumdur. İki tür tevazu vardır. Biri övülen tevazu, insanlara karşı üstünlük taslamamak iken; yerilen tevazu, servet ve makam sahipleri karşısında dünya menfaati için küçülmektir.¹⁶⁸ Tevazu, insanın itibarını yükseltir, toplumda kin ve düşmanlığı engeller, sevgi ve hoşgörünün yerleşmesini sağlar.

Kur'an, tevazuu ve sataşanlara cevap vermeyip sühuletle onlardan uzaklaşmayı Rahmanın kullarına özgü vasıflar olarak anmaktadır.¹⁶⁹ Özellikle anne ve babaya merhametli ve mütevazı davranmak emredilmektedir.¹⁷⁰

¹⁶¹ Haşr, 59/9.

¹⁶² Ali İmran, 3/134-135.

¹⁶³ Araf, 7/31.

¹⁶⁴ İsrâ, 17/26-27.

¹⁶⁵ Bakara, 2/263, 267.

¹⁶⁶ Buhârî, “İman”, 7; Müslim, Müslim, “İman”, 71-72.

¹⁶⁷ İbn Ebi Şeybe, *el-Musannaf* (Bombay: 1402/1981), “İman”, 33.

¹⁶⁸ Mustafa Çağrı, “Tevazu”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/584.

¹⁶⁹ Furkan, 25/63.

Tevazua yapılan vurgu çoğunlukla kibrin ve böbürlenmenin kınanması üzerinden yapılmıştır. “İnsanları küçümseyerek yüz çevirme, yeryüzünde böbürlenerek yürüme. Allah, kendini beğenerek övünen kimseleri sevmez.”¹⁷¹, “Yeryüzünde böbürlenerek yürüme; çünkü sen bu tavrınla ne yeri yarabilirsin ne de boyun dağlara erişir.”¹⁷² ve “Küçümseyerek surat asıp insanlardan yüz çevirme ve yeryüzünde böbürlenerek yürüme! Çünkü Allah, kibirlenen ve övünen kimseleri sevmez. Yürüyüşünde mutedil ol, sesini alçalt.”¹⁷³ Ayetlere buna verilecek belli başlı örneklerdir.

Tevazuun ifratı kibir iken, tefriti zillettir. Allah, zillet ve aşağılık duygusu içinde olmayı da kınamaktadır. Şu ayetler bu manayı ihtiva etmektedir: “Muhammed, Allah’ın elçisidir. Ona tabi olanlar kâfirlere karşı şiddetli, birbirlerine karşı merhametlidirler.”¹⁷⁴, “Sakın zaaf göstermeyin. Üstün olduğunuz hâlde barışa çağırmayın. Allah sizinle beraberdir. Sizin amellerinizi asla eksiltmeyecektir.”¹⁷⁵ Düşman karşısında üstünlüğü elde edince barışa çağırarak bir zaaf gösterisi olarak algılanabilir ve düşmanın muhatabını küçük görmesine yol açabilir. Bu muhatap için bir tür zillettir. Kaldı ki tevazu, aşağı mertebedeki kişilere gösterilir. Yüksek mertebedeki kişilere gösterilen ölçülü bir saygıdır. Aksi halde tevazu, zillete dönüşebilir.

SONUÇ

Erdem ahlak teorisine göre erdemler insanın sahip olduğu kuvvelerin mutedil işletilmesiyle oluşur. Bu teoride erdemın ifrat ve tefrit uçlarının ikisi de reziletir. Nefs teorisine dayalı erdem ahlakında insanın sahip olduğu üç kuvveden her birine ait birer erdemın ve ikişer erdemsizliğin var olduğu kabul edilmektedir. Buna göre aklın erdemi hikmet, şehvi kuvvenin erdemi iffet, gazabî kuvvenin erdemi yiğitliktir. Bu üç erdemın bir kişide tam olarak gerçekleşmesi sonucu adalet erdemi kendiliğinden ortaya çıkar. Dolayısıyla adalet erdemi tüm erdemlerin yetkinliğini ifade eder. Adalet erdemine sahip olan bir kimseden kolay kolay bir kötülük ve haksızlık sadır olmaz. İslam ahlak düşünürleri bu dört temel erdemın altında bunlara bağlı diğer erdemleri sıralamışlardır. Bu erdemlerden çoğunun karşılığını nassa dayalı İslam ahlakında da görmek mümkündür. İslam’da güzel huy ve davranışlar kapsamında sayılan doğruluk, dürüstlük, güvenilirlik, adalet, vefa, şefkat, merhamet, sabır, sebat, tevazu, hilim, yiğitlik ve cömertlik erdem ahlakındaki faziletler ile örtüşmektedir.

¹⁷⁰ İsra, 17/24.

¹⁷¹ Lokman, 31/17-19.

¹⁷² İsra, 17/37.

¹⁷³ Lokman, 31/18-19.

¹⁷⁴ Fetih, 48/29.

¹⁷⁵ Muhammed, 47/35.

Çalışmamızda erdemlerin iki ucunda yer alan erdemsizliklerin İslam ahlakındaki bazı güzel davranışlar için de söz konusu iken diğer bazılarında bulunmadığını tespit ettik. Uyumun birebir görüldüğü erdemlerin başında cömertlik, tevazu, yiğitlik, iffet ve adalet gelmektedir. Mesela cömertliğin övüldüğü ayetlerde cimrilik de israf da kınanıp yasaklanmaktadır. Aynı şekilde Müslümanlar tevazu göstermeye teşvik edildiği gibi kibirden ve aşağılık duygusuna kapılmaktan alıkonulmaktadır. Benzer şekilde adalet emredilmektedirken zulüm ve zulme boyun eğmek yasaklanmaktadır. Ancak zulme boyun eğmenin değişik ifadelerle belirtildiğini görmekteyiz. Kâfirlerin saldırıları karşısında sessiz kalmamayı, eşit olarak karşılık vermeyi öğütleyen, haksızlığa uğrayan kimselerin belli bir dereceye kadar kızgın ifadelerle karşılık vermesine göz yuman ayetler bu çerçevede değerlendirilebilir. Yiğit ve cesur davranmayı emreden, korkaklığı kınayan ayetler, İslam ahlakının itidali öğütlemesi açısından erdem ahlakındaki şecaatle karşılaştırılabilir. Ancak Kur'an'da atılmanlığı bire bir karşılayan bir ibare bulunmamaktadır. Ancak intikam hırsını bu kapsamda değerlendirdiğimizde kindar ve düşmanca davranışı adalete aykırı bulduğu için kınayan ayetler aynı şekilde tehlikelere atılmayı da kınamış olmaktadır.

Sonuç olarak, erdem ahlakının insan psikolojisini esas alarak ve erdemleri onun kuvvelerine dayalı olarak açıkladığını, nassa dayalı İslam ahlakının ise bunları öğütler ve emirler formunda ortaya koyduğunu, insanlardan iki dünya mutluluğunu kazanmak için bunlara uymalarını istediğini söyleyebiliriz. Nassa dayalı İslam ahlakında öğretim, yükümlülük, sorumluluk ve müeyyide öne çıkarken, erdem ahlakında eğitim yoluyla kuvvelerin itidale kavuşturulması öne çıkmaktadır. Erdem ahlakında İslam dinininkine benzer bir müeyyide anlayışı olmasa da kalıcı mutluluğun amaç edinilmiş olması motivasyonu artırıcı güçlü bir etken sayılabilir. Erdem ahlakında ve nassa dayalı İslam ahlakında aynı isimlerle anılan, birincisinde erdem, ikincisinde güzel davranış olarak isimlendirilen hasletler karşılaştırmalı olarak incelendiğinde büyük ölçüde uyumun olduğu söylenebilir. Nefs teorisine dayalı ahlak felsefesi geliştiren filozoflar, bu uyumu onaylamaktadırlar. Özellikle felsefî, dinî ve edebî birikimleri birlikte dikkate alarak *Ahlâk-ı Alâî*'yi yazan Osmanlı düşünürü Kınalızâde, felsefî ahlak mirasını Gazzalî ve Molla Câmî gibi düşünürlerin eserlerinden aldığı unsurlarla güçlendirmiş, ahlak düşüncesini felsefe ile dinin kaynaştırıldığı bir potada harmanlayarak yeniden inşa etmiştir. Bu haliyle *Ahlâk-ı Alâî*'yi erdem ahlakı ile nassa dayalı İslam ahlakının uyumluluğunu ispatlayan bir eser olarak değerlendirmek mümkündür.

KAYNAKÇA

Aclûnî, Ebü'l-Fidâ. *Keşfü'l-Hafâ ve Müzillü'l-İlbâs*. Haleb: Mektebetü't-Türâsi'l-İslamî, ts.

- Arıcı, Mustakim. “Erdemlerin Tasavvuru ve Tanımı: Taşköprüzâde’nin Erdem Şemaları”. *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 20/38 (2015), 1-38.
- Ayık, Hasan. *Ahlak Sorunumuz*. Rize: Önce Kitap Yayınları, 2018.
- Aydın, Mehmet S. “Ahlâk”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 2/10-14. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *El-Câmiu’s-Sahîh*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Cengiz, Yunus. “Ahlak İlmi ve Diğer İlimlerle İlişkisi”. *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*. ed. M. Demirkol. Ankara: Bilay, 2018.
- Çağrı, Mustafa. “İffet”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 21/506-507. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Çağrı, Mustafa. “Tevazu”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 40/583-585. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Demirkol, Murat. “Erdemler ve Erdemsizlikler”. *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*. ed. M. Demirkol. Ankara: Fecr Yayınları, 2018.
- Demirkol, Murat. *Erdem Ahlakı*. Ankara: Fecr Yayınları, 2018.
- Devvânî, Celaleddin. *Ahlâk-ı Celâlî*. çev. Ejder Okumuş. Ankara: Fecr Yayınları, 2019.
- Draz, M. Abdullah. *Kur’an Ahlakı*. çev. E. Yüksel & Ü. Günay. İstanbul: İz Yayıncılık, 2009.
- Gafarov, Anar. “Nasiruddin Tusinin Ahlak Felsefesinde Adalet Kavramı”. *Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri*. Ed. M. Demirkol & M. Enes Kala. Ankara: YBÜ Yayınları, 2014.
- Gafarov, Anar. *Nasîruddin Tûsî’nin Ahlâk Felsefesi*. İstanbul: İsam Yayınları, 2011.
- Toksöz, Hatice. *İslam Düşüncesinde Sevgi Teorileri*. Ankara: İlem Kitaplığı, 2016.
- İbn Ebi Şeybe. *el-Musannaf*. Bombay: 1402/1981.
- İbn Miskeveyh. *Ahlâk Eğitimi Tehzibu’l-Ahlâk*. çev. Abdulkadir Şener vd. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017.
- Kala, M. Enes. “Kural Koyucu Ahlak Teorileri”. *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*. ed. M. Demirkol. Ankara: Bilay, 2018.
- Kınalızâde Ali Çelebi. *Ahlâk-ı Alâî*. sad. Murat Demirkol. Ankara: Fecr Yayınları, 2016.

Müslim, Eb'l-Huseyn. *Es-Sahîh*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.

Oktay, Ayşe Sıdıka. *Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâî*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2005.

Saruhan, M. Selim. "İslam Ahlakında İsrâf ve Cimriliğin Tedavisi". *İslamî Araştırmalar Dergisi* 16/4 (2003): 640-647.

Şahin, Harun. *Kur'an'ın Realist Ahlak İnşası*. Ankara: Fecr Yayınları, 2018.

Tûsî, Nasîruddin. *Ahlâk-ı Nâsirî*. çev. Anar Gafarov vd. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.